

Oud@Utrecht

Oranjerutterij • Chinees theehuis • OLV van Eiteren

NACHT VAN DE UTRECHTSE GESCHIEDENIS 2022

DE GEZICHTEN VAN UTRECHT

ZATERDAG 8 OKTOBER vanaf 20.00 uur

Het Utrechts Archief • Bibliotheek Neude • DOMunder • Paleis Lofen
Museum Catharijneconvent • Domkerk • Stadhuis • Academiegebouw

nachtvandeutrechtsegeschiedenis.nl

MND VD
GESCHIE
DENIS

Agenda

Lezing over de Oud-Katholieke Kerk

Langs de singel aan het Willemsplantsoen staat de Gertrudiskathedraal. Maar we hebben toch al de Catharinakathedraal aan de Lange Nieuwstraat als bisschopszetel? Kerkhistorici van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland komen uitleggen waarom Utrecht twee bisschoppen heeft en hoe die oudkatholieke kerk zich hier na de reformatie heeft ontwikkeld vanuit de schuilkerken.

Woensdag 26 oktober 2022, 19.30 uur, Bartholomeus Gasthuis, toegang € 5,-. Vanaf 8 oktober aanmelden via www.oud-utrecht.nl.

Historisch café over 3D-reconstructies

Hoe zag Utrecht eruit vanaf de Romeinse tijd en hoe heeft de stad zich daarna ontwikkeld? 3D-impresies kunnen ons daarvan een mooi beeld geven. 3D-modelleur Daan Claessen van de afdeling Erfgoed van de gemeente Utrecht neemt ons mee in zijn wereld van digitaal vervaardigde beelden van Utrecht, met nadruk op de eerste vijftien eeuwen.

Vrijdag 11 november 2022, 17.00 uur, Bibliotheek Neude, toegang gratis. Vanaf 1 november aanmelden via www.oud-utrecht.nl.

Lezing over het Romeinse schip

Door de grachten en singels vaart een replica van het Romeinse schip dat is tentoongesteld in het Castellum Hoge Woerd. Mensen vragen zich af wat dit voor opvallend houten vaartuig is. Er is in Utrecht maar één specialist die over de achtergrond kan vertellen: Erik Graafstal, archeoloog bij de afdeling Erfgoed van de gemeente Utrecht. Hij was zelf betrokken bij de opgraving van dit in Europa unieke schip.

Woensdag 30 november 2022, 19.30 uur, Bartholomeus Gasthuis, toegang € 5,-. Vanaf 8 november aanmelden via www.oud-utrecht.nl.

Colofon

Tijdschrift Oud-Utrecht 95e jaargang nummer 5, oktober 2022 / ISSN 1380-7137.

Uitgave van de Historische Vereniging Oud-Utrecht, verschijnt zes keer per jaar.

Redactie Arjan den Boer (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet.

Redactieadres redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl / Postbus 131, 3500 AC Utrecht.

Kopij maximale omvang 2.500 woorden (incl. noten en bronnen).

Redactierichtlijnen: zie www.oud-utrecht.nl.

Publicatierechten van afbeeldingen zijn naar beste intentie geregeld. Wie meent dat zijn of haar rechten niet zijn gerespecteerd wordt verzocht contact op te nemen.

Ontwerp Jeroen Tirion BNO, Utrecht. **Druk** Drukkerij Roelofs BV, Enschede.

Verkooppunten losse nummers à € 4,95 (themanummers € 7,95) via www.oud-utrecht.nl / webwinkel en bij Het Utrechts Archief (Hamburgerstraat 28), Centraal Museum (Agnietenstraat 3), Museum Catharijneconvent (Lange Nieuwstraat 38), Utrecht Toerisme (Domein 9). Boekhandels: Broese (Oudegracht 112b), De Bilthovense Boekhandel (Julianalaan 1) en bij Ako, Bruna, Primera en Readshop in stad en provincie Utrecht.

Historische vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en wil de kennis van en belangstelling voor Utrechtse geschiedenis, archeologie en monumenten stimuleren en waken over het behoud van het lokale en regionale erfgoed.

Voorzitter Dick de Jong.

Secretariaat secretariaat@oud-utrecht.nl / Postbus 91, 3500 AB Utrecht.

Lidmaatschap Contributie € 42,50 per jaar (huisgenootlid € 17,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 20,- / bedrijven € 50,-).

Ledenadministratie Aanmelden of opzeggen (vóór 1 december) via ledenadministratie@oud-utrecht.nl / Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein. Bank: NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein.

Website www.oud-utrecht.nl / redactie.website@oud-utrecht.nl.

Omslag

Oorspronkelijke interieur van de Gertrudiskapel aan het Willemsplantsoen, in 1896 geschilderd door Johannes Steffelaar. De afgebeelde 17e-eeuwse altaaropstand zou in 1918 verkocht worden.

OUDE-KATHOLIEKE PAROCHIE VAN UTRECHT

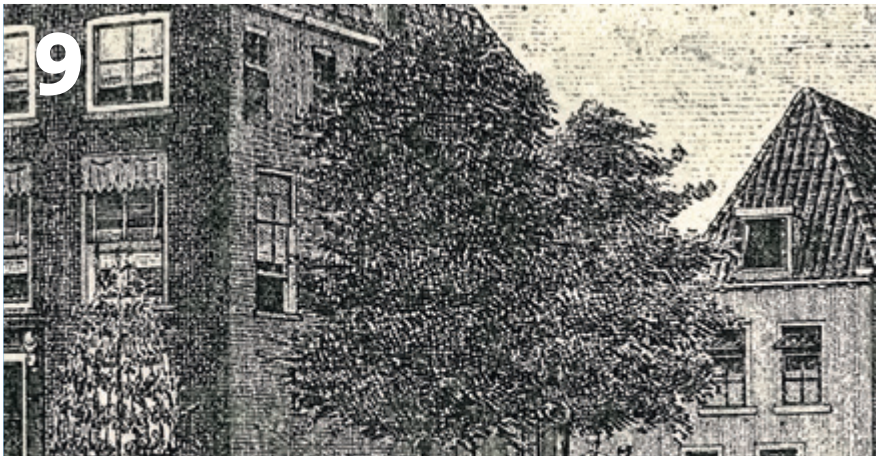
Inhoud

4

Aart van Bruggen
Kunst contra ketterij

9

Ton Hooft
Grutter Jacob Das uit de Twijnstraat

14

Theo Kralt
Historie van de Dom in penningen

16

Rob Hufen
Chinees theehuis
in Huis ter Heide

22

Ton van Schaik
Onze Lieve Vrouw
van Eiteren

27 Signalementen

Aart van Bruggen is kunsthistoricus en werkzaam als projectleider in het hoger onderwijs.

In de eeuwen voordat Maarten Luther in 1517 zijn 95 stellingen openbaar maakte, was de katholieke kerk wel vaker geconfronteerd met hervormingsbewegingen. Maar mede door de opkomst van de boekdrukkunst was de impact van de Reformatie, zoals de beweging later genoemd werd, veel groter. De geschriften waarin Luther misstanden binnen de katholieke kerk aan de kaak stelde, veroorzaakten een ware religieuze veenbrand. De kerk probeerde die brand op allerlei manieren onder controle te krijgen. Om het aan de protestanten verloren terrein terug te winnen, begon een tegenoffensief dat eeuwen later is aangeduid als de Contrareformatie. Het Concilie van Trente (1545-1563) vormde hiervan een belangrijk onderdeel.

In Trente werden voorschriften opgesteld op allerlei terreinen, waaronder de uitoefening van artistieke activiteiten. Kunstenaars moesten vooral de hemelse schoonheid zichtbaar maken en gelovigen tot vroomheid aanzetten. Kerkelijke dogma's en vormen van verering waren daarbij het uitgangspunt. Het sacrament van het altaar als symbool van het offer van Christus diende centraal te staan, evenals gebeurtenissen uit diens leven. Bijbelverhalen en middeleeuwse legenden over de maagd Maria, de apostelen en de heiligen pasten eveneens binnen de voorgeschreven artistieke kaders. De voorstellingen moesten realistisch en waardig zijn en zich toespitsen op de belangrijkste momenten in het verhaal. Met een palet aan stilistische middelen gaven kunstenaars invulling aan deze voorschriften.

Heilig Theater

De barokstijl die zich vanaf het begin van de 17e eeuw over Europa verspreidde, leende zich bij uitstek om de doelstellingen van de Contrareformatie te ondersteunen. Met hun devote voorstellingen wisten kunstenaars de veelal ongeletterde gelovigen emotioneel te raken. Ze gebruikten hiervoor theatrale effecten zoals sterk aangezette gezichts-

Kunst contra ketterij

De katholieke schuilkerken in Utrecht werden in de 17e eeuw rijkelijk voorzien van schilderijen door gerenommeerde kunstenaars. Aan de onderwerpskeuze van deze kunstwerken lag een doordacht iconografisch programma ten grondslag dat voortvloeide uit de Contrareformatie. De kerken waren ingericht als *Theatrum Sacrum*, een heilig theater waarin de sacramenten werden opgevoerd.

- < Huidige altaaropstand Gertrudiskapel met Godfried Maes, Het Laatste Avondmaal, 1697. [ARJAN DEN BOER](#)
- > Johannes Steffelaar, interieur Gertrudiskapel, 1896 (zie ook voorzijde). [OUD-KATHOLIEKE PAROCHIE VAN UTRECHT](#)
- ✓ Jan van Bijlert, De roeping van Matteüs, circa 1630, afkomstig uit de Maria Minor. [MUSEUM CATHARIJNECONVENT, FOTO RUBEN DE HEER](#)
- ↘ Maria Minor, zicht op het altaar, 1954. Links het hiernaast afgebeelde schilderij van Jan van Bijlert. [RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED](#)

uitdrukkingen, gebaren, veel beweging en scherpe licht-donkercontrasten. Ze plaatsten een 'spotlight' op het cruciale moment in een Bijbelverhaal. Toeschouwers werden direct bij de verhalen uit het leven van Christus en de heiligen betrokken door eenvoudige gelovigen met versleten kleren en vuile voeten af te beelden. Om zoveel mogelijk effect te sorteren, streefden de kunstenaars van de barok naar een optimale integratie van kunstvormen. Met *De Extase van de Heilige Theresa* (1647-1652) in de Santa Maria della Vittoria in Rome wist Gian Lorenzo Bernini (1598-1680) deze

integratie te realiseren door een ingenieus samenspel van lichtinval, architectuur en beeldhouwkunst. Door toepassing van deze stilistische effecten ontstond in kerken en kapellen een *Theatrum Sacrum*, een heilig theater waarin de sacramenten werden opgevoerd. Op het hoofdpodium werd de eucharistie gevierd, de dankzegging over het lijden en sterven van Christus. Om de aandacht op die centrale handeling te vestigen, moest dat podium zo opvallend mogelijk zijn. De Sint-Carolus Borromeuskerk (1621) in Antwerpen is daarvan een treffend voorbeeld. Het

hoofdaltaar is voorzien van een systeem waarmee schilderijen als een decor in een theater kunnen worden gewisseld. In de bak achter het altaar passen vijf grote schilderijen die omhoog en omlaag getakeld kunnen worden. Nog altijd wordt zo drie keer per jaar een schilderij in het altaar geplaatst dat past bij de tijd van het kerkelijk jaar.

Contrareformatie in Utrecht

Werd ook in Utrecht het Heilige Theater van de Contrareformatie opgevoerd? En hoe ging dat dan in zijn werk nadat het Utrechtse stadsbestuur in 1580 de openbare uitoefening van de katholieke godsdienst had verboden? Na de overname van de kerken door de protestanten waren de katholieken genoodzaakt alternatieve plaatsen te vinden voor hun godsdienstoefeningen. De eerste schuilkerken ontstonden op de ridderhofsteden

van katholiek gebleven edelen rond de stad Utrecht. Toen de politieke situatie voor de katholieken begin 17e eeuw verbeterde, werden kerken en kapellen ingericht in grote particuliere huizen in Utrecht. Geleidelijk vond een verschuiving plaats van privéhuizen naar vastere plaatsen van samenkomst. In Utrecht waren veertien van zulke schuilkerken. Aan de inrichting van twee van die verscholen godshuizen is de oorspronkelijke functie nog goed te herkennen: de Gertrudiskapel aan het Willemplantsoen en de Maria Minor aan Achter Clarenburg (tegenwoordig Belgisch Biercafé Olivier). Bij het zien van de fraaie interieurs van beide voormalige schuilkerken rijst de vraag hoe die er oorspronkelijk hebben uitgezien en wat er was terug te vinden van de artistieke voorschriften van de Contrareformatie.

Toen Nederland in 1592 door de katholieke kerk tot missiegebied werd verklaard, gaf dat een belangrijke impuls aan de Contrareformatie. Er werden maatregelen getroffen om de voortzetting van de katholieke kerk te waarborgen en hervormingen door te voeren. De aartsbisschoppen Sasbout Vosmeer (1548-1614) en zijn opvolger Philippus Rovenius (1573-1651) leverden daaraan belangrijke bijdragen, wat hen regelmatig in conflict bracht met de protestantse autoriteiten. Rovenius sloot in zijn liturgie aan bij de beginselen van het Concilie van Trente. Hij probeerde een

devotie te stimuleren waarin het leven en lijden van Christus centraal stond. Kunst speelde daarbij een belangrijke rol. Om vast te kunnen stellen in hoeverre het iconografisch programma van de Contrareformatie is uitgevoerd in de Utrechtse schuilkerken, moeten we nagaan hoe die gedecoreerd waren en welke kunstwerken daar destijds te zien waren. We beperken ons daarbij tot de Gertrudiskapel en de Maria Minor omdat over deze schuilkerken de nodige literatuur en documentatie voorhanden is. Ook waren in deze twee kerken kunstwerken te zien van gerenommeerde kunstenaars als Abraham Bloemaert (1564-1651), Gerard van Honthorst (1592-1656) en Jan van Bijlert (1597-1671).

Spotlight op het altaar

Het altaar van de Gertrudiskapel (afgebeeld op pagina 4) eist bij binnenkomst alle aandacht op. De huidige rijk gedecoreerde, laat-17e-eeuwse Antwerpse altaaropstand werd pas in 1928 geplaatst en kwam uit de in dat jaar afgebroken schuilkerk Sint-Gregorius in Amersfoort. De originele altaaropstand van de Gertrudiskapel was in 1918 uit financiële noodzaak verkocht, evenals de preekstoel, het koorhek en de kroonluchters. Het schilderij dat Johannes Steffelaar (1828-1902) in 1896 van het interieur van de Gertrudiskapel maakte, toont de oorspronkelijke, weelderige altaaropstand met twee engelen gezeten aan de voeten van Maria

en het Christuskind, omringd door zonnestralen. De minder uitbundige Amersfoortse opstand omlijst inmiddels wel weer het originele altaarstuk *Het Laatste Avondmaal* van Godfried Maes (1649-1700), dat in 1697 in Antwerpen voor Utrecht werd gekocht. Schilderijen met belangrijke momenten uit het leven van Christus die in de Gertrudiskapel hingen, zijn de *Aanbedding der Herders*, *Christus na de geseling* en een *Kruisiging*, allemaal werken van Abraham Bloemaert. Ook de *Kruisdraging* van Gerard van Honthorst past in deze categorie. Schilderijen met een moment van inzicht of

< Gerard van Honthorst, Christus voor Pilatus, 1654, afkomstig uit de Maria Minor. [MUSEUM CATHARIJNECONVENT, FOTO RUBEN DE HEER](#)

✓ Maria Minor, zicht op het orgel, 1954. Links het erboven afgebeelde schilderij van Gerard van Honthorst.
[RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED](#)

> Abraham Bloemaert, Kruisiging, 1629, afkomstig uit de Maria Minor. [MUSEUM CATHARIJNECONVENT, FOTO: RUBEN DE HEER.](#)

↘ Atelier van Abraham Bloemaert, Sint-Willibrordus, circa 1640, afkomstig uit de Maria Minor. [MUSEUM CATHARIJNECONVENT, FOTO RUBEN DE HEER](#)

bekering zijn *Christus met de Emmaüs-gangers* van een anonieme kunstenaar en de *Bekering van Paulus*, toegeschreven aan Jan Tengnagel (1584-1631). Bijbelverhalen als *Doop van de Kamerling* en de *Genezing van de Lamme* waren ook te vinden in de schilderijencollectie.

Geheel in lijn met de voorschriften om lokale heiligen af te beelden, werden Sint-Willibrordus en Sint-Bonifatius vertegenwoordigd door houten, veelkleurig beschilderde beelden uit circa 1680. Beide heiligen werden gezien als de grondleggers en tevens eerste bisschoppen van het aartsbisdom Utrecht. Samen symboliseerden zij de nationale kerk die de van Rome afgedwaalde protestantse autoriteiten trotseerde. Zij waren voorbeelden voor de katholieke gelovigen en versterkten het zelfvertrouwen.

De kunstuitingen in de Gertrudiskapel sloten dus goed aan op de voorschriften van de Contrareformatie zoals die waren uitgewerkt in de Noordelijke Nederlanden. Het decoratieve programma van deze schuilkerk heeft daarnaast veel bijgedragen aan de introductie van een 'monumentaal concept' in de Noord-Nederlandse schuilkkerken. In dit theatrale concept vormden alle kunstwerken een visuele eenheid. Door latere aanpassingen is dit oorspronkelijke geheel deels verloren gegaan.

Schilderen voor eigen parochie

Op een tentoonstelling in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen in 1857 waren 20 van de in totaal 105 schilderijen afkomstig uit de Maria Minor. Dat geeft een indicatie van de omvang en betekenis van het kunstbezit van deze kerk. Negen van deze schilderijen waren van de hand van Abraham Bloemaert. Dat aandeel valt te verklaren uit de positie die Bloemaert innam in de Utrechtse kunstwereld. Hij wordt beschouwd als de grondlegger van de Utrechtse school die ontstond in het laatste kwart van de 16e eeuw. Bloemaert stond aan het hoofd van een groot atelier, waar naar schatting tussen de zeventig en honderd kunstenaars hun carrière zijn begonnen. Naast zijn zonen Hendrick,

Cornelis, Frederick en Adriaen waren dat onder anderen Jan van Bijlert en Gerard van Honthorst. Zijn beroemde leerlingen, de vele gravures van zijn werk en zijn instructieboek voor jonge kunstenaars hebben er voor gezorgd dat Bloemaerts invloed tot ver buiten Utrecht reikte.

De veelzijdige Bloemaert had een goed oog voor trends in de schilderkunst en hanteerde tijdens zijn lange carrière verschillende stijlen: maniërisme, caravaggisme, classicisme en realisme. Hij wist daaraan een eigen draai te geven en kon zich in deze stijlen meten met de besten. Bloemaert heeft zonder twijfel zijn stempel gedrukt op kunstwerken waarmee de lijn van de Contrareformatie werd gevolgd. Ook had hij waarschijnlijk een grote invloed op de inrichting van de Maria Minor en de Getrudiskapel. Van 1617 tot zijn dood in 1651 woonde de schilder in een claustraal huis van de immunitet van Sint-Marie (ter plekke van het huidige wooncomplex Mariaplaats-Walsteeg), gelegen op een steenworp afstand van de beide schuilkkerken.

Het is bijzonder dat Bloemaert in een tijd van godsdiensttwisten zijn vooraanstaande positie in de kunstwereld wist op te bouwen en behouden. Gedurende zijn hele leven bleef hij openlijk katholiek. In zijn huis werden regelmatig katholieke diensten gehouden die soms leidden tot invallen van de protestantse autoriteiten, gevolgd door forse boetes. Dat zijn geloofsovertuiging Bloemaert niet in de weg stond bij de uitoefening van zijn kunstenaarschap, bewijst dat er ondanks de protestantse dominantie een bepaalde religieuze verdraagzaamheid heerste in Utrecht. Dat blijkt ook uit het feit dat protestantse kunstenaars als Thomas de Keyser, Jacob Jordaens en Jan van Bijlert hun diensten leverden aan de katholieke schuilkkerken.

Caravaggisten en wisselaltaar

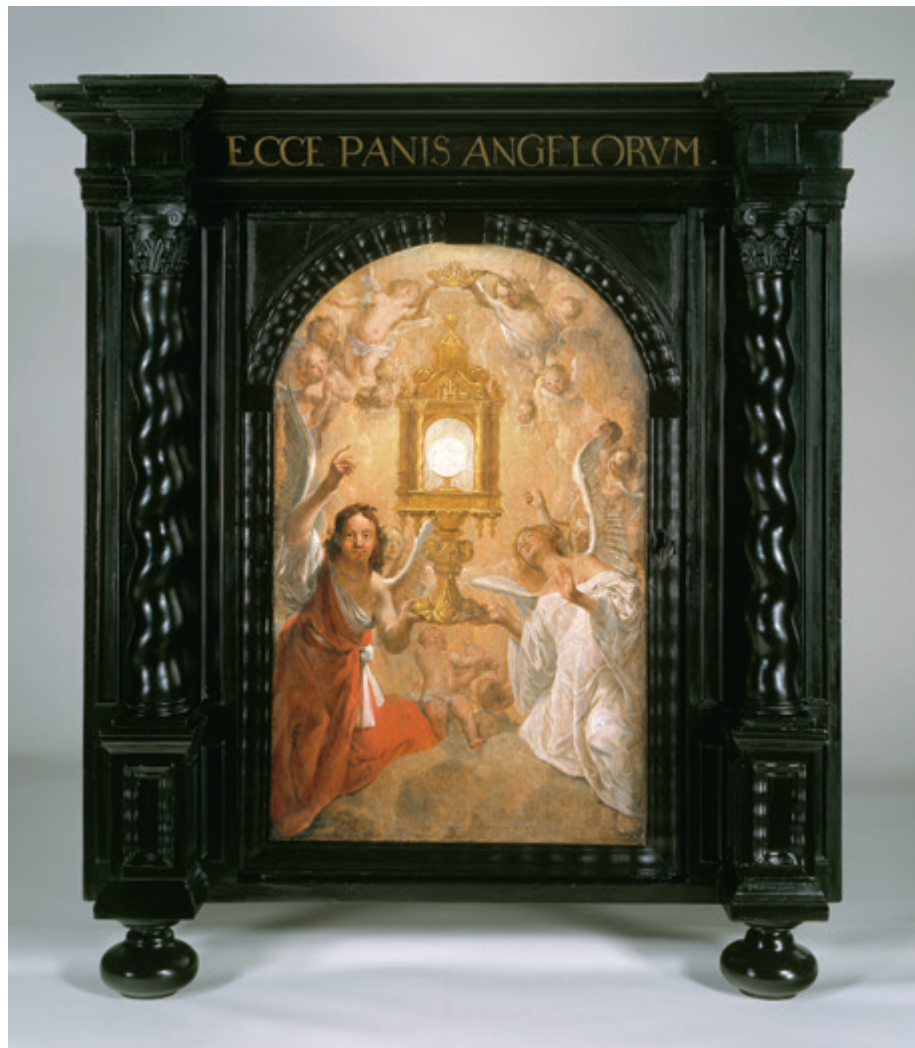
Ook in de Maria Minor waren kunstwerken aanwezig die ingrijpende gebeurtenissen uit het leven van Christus en de heiligen uitbeeldden. *Ecce Homo* (1654) van Gerard van Honthorst en de *Roeping van Matteüs*

(circa 1625-1630) van Jan van Bijlert hingen daar zelfs tot de sluiting van het godshuis in 1970. Verder waren in de Maria Minor de *Aanbidding der Herders* en de *Aanbidding der Koningen* te zien en schilderijen van het lijden en sterven van Christus. Enkele van deze werken, zoals van Jan van Bijlert, zijn schoolvoorbeelden uit de bloeitijd van het Utrechtse caravaggisme. Schilders van deze school beeldden, in navolging van de Italiaan Michelangelo Merisi da Caravaggio (1571-1610), ingrijpende momenten af uit het leven van heiligen én van gewone mensen. De caravaggistische kunstenaars versterkten de dramatiek van die gebeurtenissen met behulp van lichtcontrasten, donkere achtergronden, afsnijdingen en (gedeeltelijke) naaktheid. Opvallend is dat uit de Maria Minor geen voorstellingen van Bijbelverhalen, apostelen en evangelisten bekend zijn. Mogelijk waren die schilderijen net als in de Gertrudiskapel aangebracht op de galerijen en zijn die bij een verbouwing in de 19e eeuw verdwenen. Tot de inventaris behoorden in elk geval schilderijen van de eerste en tweede bisschop van Utrecht: Sint-Bonifatius (1626) en Sint-Willibrordus (circa 1640) uit de studio van Abraham Bloemaert. Verder zijn er aanwijzingen dat in de Maria Minor een centrale plaats werd toegekend aan het sacrament van de eucharistie. Zo diende het door Nicolaus Knupfer (1609-1655) beschilderde paneel *Engelen dragen het Heilig Sacrament* als deur van de tabernakel waarin de geconsacreerde hosties bewaard werden. Zes schilderijen uit het kunstbezit van de Maria Minor hadden dezelfde afmetingen: circa 230 bij 200 centimeter. De serie bestond uit een schilderij van Gerard van Honthorst, drie van Hendrick Bloemaert en werken van twee onbekende meesters. Het feit dat deze zes schilderijen hetzelfde staande formaat hebben, maakt het aannemelijk dat ze afwisselend in het hoofdaltaar getoond werden in verschillende periodes van het kerkelijk jaar.

Stille getuigen

Het grote aantal kunstwerken van vooraanstaande Utrechtse kunstenaars, de thema's van die werken en de centrale plaats van het hoofdaltaar waarin mogelijk schilderijen gewisseld werden, zijn aanwijzingen dat ook in de Maria Minor sprake was van een *Theatrum Sacrum*. Het lijkt er sterk op dat in beide schuilkerken het iconografisch programma van de Contrareformatie in grote lijnen is toegepast. Religieuze kunst was ook in Utrecht een belangrijk propagandamiddel om gelovigen te behouden of terug te brengen tot de moederkerk in Rome. De kunstwerken die uit de tijd van de Contrareformatie bewaard zijn gebleven, leren ons veel over het toenmalige

Nicolaus Knupfer, deur tabernakelkast, 1645-1655, afkomstig uit de Maria Minor.

MUSEUM CATHARIJNECONVENT, FOTO RUBEN DE HEER

katholieke geestelijk leven in Utrecht. Anders dan vaak wordt gedacht, maakte de Reformatie geen einde aan de kunstproductie voor katholieke opdrachtgevers. Kunstenaars als Bloemaert en

Van Honthorst bleven grote opdrachten uitvoeren voor schuilkerken en particulieren. De vele religieuze kunstwerken uit de 17e eeuw die in Utrecht bewaard zijn gebleven, vormen daarvan stille getuigen.

Noten

- 1 A.C. van Bruggen, *Kunst contra Ketterij. Het iconografisch programma van de contrareformatie en de Utrechtse schuilkerken* (afstudeerscriptie Kunstgeschiedenis, Universiteit van Amsterdam 2019).
- 2 X. van Eck, *Clandistine Splendor. Paintings for the Catholic Church in the Dutch Republic* (Zwolle 2007) p. 14.
- 3 A. Lepage, 'Art and the Counter-Reformation', in: Alexandra Bamji, Geert H. Janssen en Mary Laven (red.), *The Ashgate Research Companion to the Counter-Reformation* (Abingdon-on-Thames 2013), p. 267-280, aldaar p. 271.
- 4 X. van Eck, 'De Jezuïeten en het wervende wisselaltaarstuk', *De Zeventiende Eeuw* 14 (1998) p. 81-92, aldaar p. 88.
- 5 N. Boukema, 'De Katholieken in Utrecht, 1580-1672', *Tijdschrift Oud-Utrecht* 56 (1983) p. 177-180, aldaar p. 177.
- 6 G. Yasuhira, *Civic Agency in the Public Sphere. Catholics Survival Tactics in Utrecht, 1620s-1670s* (proefschrift Universiteit Utrecht 2019).
- 7 J.N. van Ditmarsch, *De Gertrudiskapel* (Stichting Publicaties Oud Utrecht 2001) p. 22.
- 8 C. van der Post jr., *Catalogus der Tentoonstelling van voor Nederland belangrijke Oudheden en Merkwaardigheden in de stad en provincie Utrecht voorhanden gehouden van wege het provinciaal Utrechts genootschap van Kunsten en Wetenschappen in de maanden juni en juli 1857 te Utrecht in het gebouw voor Kunsten en Wetenschappen* (Utrecht 1857) p. 45.
- 9 M.J. Bok, 'The Life of Abraham Bloemaert', in: Liesbeth H. Helmus en Gero Seelig (red.), *The Bloemaert Effect. Colour and Composition in the Golden Age* (Petersberg 2011) p. 18-22, aldaar p. 22.
- 10 B. Kaplan, 'Confessionalism and Its Limits: Religion in Utrecht, 1600-1650', in: Joaneath A. Spicer en Lynn Federle Orr (red.), *Masters of Light. Dutch Painters in Utrecht during the Golden Age* (San Francisco/Baltimore 1997) p. 60-71, aldaar p. 66.

Jacob Das, veelzijdige grutter uit de Twijnstraat

In de 19e en 20e eeuw was de familie Das uit de Twijnstraat bekend van de Oranjegrutterij - een grutterswinkel met meerdere filialen - en om hun vele maatschappelijke activiteiten. Het meest spraakmakende lid van de familie was Jacob Das Dzn. (1865-1931). Behalve grutter was hij antirevolutionair politicus, voorzitter van ondernemersverenigingen, brandweerman, zwemmer en 'buurtvader'. Op zijn initiatief werd het Gedenkteken 1813-1913 opgericht, nog altijd te vinden aan het einde van de Twijnstraat. De grutterswinkel werd in 1935 vervangen, maar het pakhuis aan de Wijde Doelen staat er nog.

Ton Hoof is lid van de Werkgroep Historisch Onderzoek van het Utrechts Monumentenfonds en publiceerde in *SteenGoed* over de Twijnstraat. Hij was 25 jaar actief bij het Utrechts Documentatiesysteem (UDS).

In 1847 vestigde Dirk Das (1821-1900) zich als specerijmolenaar, grutter en winkelier op Twijnstraat 60, hoek Wijde Doelen. Zijn voorvaders zaten al sinds 1634 in deze branche; dat oprichtingsjaar werd lang in krantenadvertenties vermeld. Das handelde in grutters- en kruidenierswaren, meel, granen en pluimveevoer. Grutterswaren - in enge zin - waren gebroken granen waarvan men pap maakte, tot ver in de 19e eeuw een belangrijk menubestanddeel voor een groot deel van de bevolking. De opvallende naam Oranjegrutterij werd eind 19e eeuw bedacht door Jacob Das, Dirks zoon. Deze naam kwam voort uit Jacobs politieke betrokkenheid bij de Anti-Revolutionaire

Kiesvereniging 'Nederland en Oranje'. Dirk Das overleed in 1900 en vanaf dat moment had Jacob de leiding over het bedrijf. De Oranjegrutterij was niet de enige grutter of kruidenier in de Twijnstraat. Zo was vlakbij op nummer 58 sinds 1851 Koch gevestigd. Aan de overkant van de straat op nummer 79 was sinds het midden van de 19e eeuw de grutterij van Overwijn te vinden. Vanaf 1891 was er ook nog de succesvolle kruidenierszaak van De Leeuw op Twijnstraat 50. Tot slot begon De Gruyter in 1900 een winkel op Twijnstraat 69 en verhuisde in 1928 naar een grotere zaak op nummer 63. Ondanks de vele concurrenten groeide de Oranjegrutterij onder Jacob Das uit tot een bloeiend bedrijf met verschillende filialen, als eerste aan de Baanstraat en de Amsterdamsestraatweg. Jacob adverteerde regelmatig met nadruk op kwaliteit, zoals in 1911 in het *Utrechtsch Nieuwsblad*:

▲ Advertentie van de Oranjegrutterij uit circa 1900. Twijnstraat 60 met rechts het oude pakhuis aan de Wijde Doelen.
UIT: MAANDBLAD OUD-UTRECHT, 1964

▼ Jacob Das, portretfoto uit circa 1907.
CENTRAAL BUREAU VOOR GENEALOGIE

‘Mijn Boekweitmeel, Kindermeel, Linzenmeel en Roggebloem staan onder geregelde contrôle van Dr. Basenau te Amsterdam en Scheikundig Bureau van Dr. v. Embden en Van Leusden, Apotheker van het Stedelijk Ziekenhuis te Utrecht.’

In 1916 volgde de oprichting van de N.V. Oranje-grutterij (nu met een streepje ertussen) met een kapitaal van 200.000 gulden (zo'n 2 miljoen euro in huidige geldwaarde). Zo kon Jacob Das uiteindelijk een kleine tien filialen openen, verspreid over de stad. Hij kreeg hierbij steun van diverse gezins- en familieleden en hij wist zaken goed te organiseren. Dat moest ook wel, gezien alles wat hij ondernam op politiek en maatschappelijk gebied.

Maatschappelijk betrokken

Jacob Das was een positieve maar eigenzinnige man, een krachtige persoonlijkheid met ‘gemoedelijke humor’ en een groot verantwoordelijkheidsgevoel. In 1900 stelde hij zich via de Anti-Revolutionaire Kiesvereniging beschikbaar als kandidaat voor de Utrechtse gemeenteraad en moest het opnemen tegen de socialist Jan Oudegeest. Jacob werd overtuigend tot raadslid gekozen (688 stemmen tegen 576 stemmen voor Oudegeest) en zou dat tot 1907 blijven. En in 1917 werd hij voor de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) verkozen tot lid van Provinciale Staten, een functie die hij jarenlang zou blijven bekleden. Jacob was ook bestuurslid en voorzitter van tal van middenstands- en handelsorganisaties en erelid van diverse verenigingen. Hij was ruim 30 jaar voorzitter van de Algemeenen Nederlandsche Molenaarsbond, actief bij de Kamer van Koophandel en lid van de Hooge Raad van Arbeid, een voorloper van de Sociaal-Economische Raad. Hij was ook daadkrachtig voorzitter van de Utrechtse zwem- en badinrichting OZEBI en heeft in de directe omgeving van zijn huis meerdere drenkelingen gered. Hij ontving daarvoor een gouden erepenning wegens ‘menschlievend hulpbetoon’. Jarenlang was hij commandeur bij de Utrechtse brandweer. Verder bekleedde Das het ambt van diaken in de Gereformeerde Kerk.

Als voorzitter van de winkeliersvereniging Twijnstraat stimuleerde hij verschillende ondernemers uit de straat om een rol te spelen bij het lustrum van de Utrechtse universiteit in 1911. Ter gelegenheid daarvan werd een van de oude Tolsteegpoorten gereconstrueerd uit tijdelijk bouw materiaal en deden de winkeliers veel ter opluistering van het feest eromheen. De lustra van de universiteit trokken grote aantallen bezoekers en daar profiteerden de ondernemers natuurlijk graag van mee. In 1913 werd Jacob Das benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. In dat jaar speelde hij de hoofdrol bij het initiatief om een monument te plaatsen ter herinnering aan het vertrek van de Franse bezetters in 1813, een eeuw na dato. De Fransen hadden Utrecht verlaten via de Tolsteegbrug en

het gedenkteken kwam daarom bij deze brug. Het stenen deel werd ontworpen en uitgevoerd door steenhouwerij A. van Straten. Het reliëf zou volgens sommige bronnen zijn ontworpen door stadshistoricus Carel Willem Wagenaar (1860-1942). Zijn naam staat als laatste vermeld op de aanbiedingsinscriptie aan het monument, die van Das als eerste.

Het gedenkteken stond aanvankelijk op de toenmalige hoek van de Wijde Doelen, pal aan de Tolsteegbrug, schuin tegenover het pakhuis annex kantoor van Jacob Das. In 1925 werd het verder terug de Wijde Doelen in geplaatst vanwege de verbreding van de Tolsteegbrug. Kort daarna dreigde het monument te verdwijnen in verband met de bouw van politiebureau Tolsteeg. Jacob Das diende namens omwonenden een rekest in

- Reconstructie van de oude Tolsteegpoort bij het lustrum van de universiteit in 1911. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- Gedenkteken 1813-1913 met bronzen reliëf, uitgevoerd door Koninklijke Begeer Utrecht. [DICK DE JONG](#)
- De Oranje-grutterij met kippenren en pakhuis annex kantoor in 1925. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- Detail bouwtekening van het in 1914 vernieuwde pakhuis aan de Wijde Doelen door architect M.E. Kuiler. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- Fundatiestein aan het pakhuis Wijde Doelen 2 met de tekst 'Herbouwd 1914. J. Das Dzn. Nec aspera terrent [laat u niet door moeilijkheden afschrikken]'. [ARJAN DEN BOER](#)

bij de gemeente om dat te voorkomen - met succes. Het monument werd verplaatst naar de overzijde bij de Bijlhouwersbrug, waar het nog altijd staat.

Kippenren en pakhuis

Ondertussen behartigde Jacob Das ook zijn eigen belangen. In 1901 had de gemeentelijke bouwpolitie Jacob geverbaliseerd omdat hij wederrechtelijk een deel van de openbare weg geannexeerd zou hebben. Het ging om een door hem aangebrachte kippenren aan de zijkant van zijn huis. Met de kippenren liet Jacob zien dat het kippenvoer dat hij verkocht van goede kwaliteit was. Jacob bestreed het gestelde strafbare feit en de zaak liep dusdanig hoog op dat er een rechtsgeding uit voortkwam. Een foto uit 1925 laat zien dat deze zaak kennelijk in zijn voordeel werd beslecht. In 1913 brandde het pakhuis af dat achter Jacobs huis en winkel stond, aan de Wijde Doelen. *Het nieuws van den dag* van

19 november meldde: 'Hedenmorgen is het graanpakhuis van de Oranje-grutterij, eigenaar de heer Das, aan de Twijnstraat te Utrecht, in vlammen opgegaan. Het vuur dat snel om zich heen greep, vormde een groot gevaar voor de dicht bebouwde omgeving. Te 6 uur was de brandweer het vuur meester. De oorzaak is onbekend. De schade bleef tot het pakhuis beperkt.' Spoedig en voortvarend zorgde Jacob voor een vervangend bouwplan naar ontwerp van Marinus Eliza Kuiler (1859-1937), tevens architect van veevoederfabriek Hooghiemstra aan de Wittevrouwensingel. De nieuwbouw werd nog in 1914 opgeleverd en bood vooral ruimte aan een pakhuis en kantoor over vier bouwlagen (inclusief kelder). De bestaande grutterij werd in het nieuwe pand voortgezet, want in het rechtergedeelte kwam een stal voor drie paarden met een hooizolder op de verdieping. De paarden konden via een poortverbinding met de Schutterstraat in- en uitlopen. Op de bouwplattegrond was daar ook een rosmolen ingetekend.

Patriarchale figuur

Jacob Das nam in 1928 het initiatief voor de Winkeliersvereniging Covelswaede, een duidelijk voorbeeld van hoe hij steeds ruimer dacht. Geen winkeliersvereniging voor de eigen straat alleen, maar voor een groter gebied. Veel van de klanten van de Twijnstraat ('de Kalverstraat van het

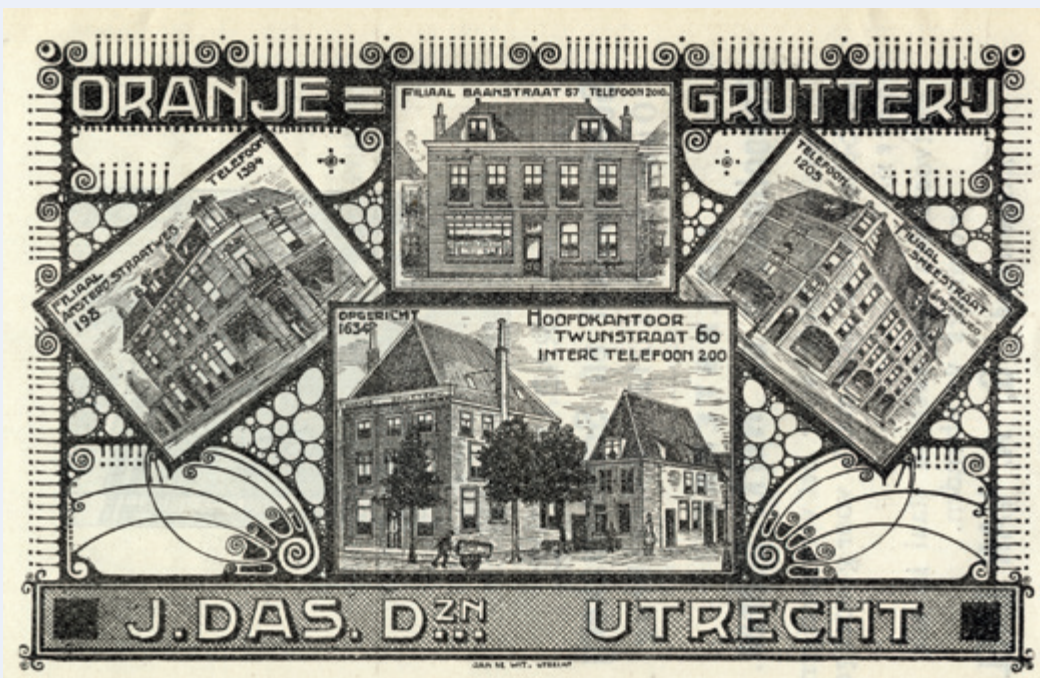
- ▲ Twijnstraat 60 rond 1900 met de boom voor het huis uit de 'zoete idylle' die Van Hulzen vermeldt. Bovenaan de zijgevel zijn twee kloosterkozijnen te bespeuren, een aanwijzing voor de middeleeuwse oorsprong. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ✓ Advertentie van de Oranjegrutterij met drie filialen, 1910. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- Het in 1935 gebouwde pand op de hoek Twijnstraat-Wijde Doelen, gefotografeerd rond 1970. Het staat op dezelfde 'nieuwe' rooilijn als het politiebureau Tolsteeg. [H. KRUYTHOF, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- Het pakhuis aan de Wijde Doelen is nog grotendeels in oorspronkelijke staat. [ARJAN DEN BOER](#)

zuiden') kwamen uit het grote buiten-gebied ten zuiden van de stad. Deze klanten moesten natuurlijk niet in de verleiding komen in de binnenstad te gaan winkelen bij grotere en bekendere zaken. De naam van de winkeliersvereniging was gebaseerd op het ruimere gebied. Klein Covelswade viel grofweg samen met het oude gerecht Tolsteeg. Hieronder vielen winkels aan de Gansstraat en Koningsweg, evenals de Westerkade en Jutfaseweg. Jacob dacht echter nog breder: er was ook een Groot Covelswade. De winkeliersvereniging heette uiteindelijk 'Utrecht Zuid (Covelswade)'. Toen Jacob Das in januari 1931 overleed, hield de winkeliersvereniging een speciale rouwvergadering, waarvan het *Utrechtsch Nieuwsblad* optekende: 'Veel is er dankzij

zijn eminente leiding tot stand gekomen in den winkelstand van Utrecht Zuid. Hij was met recht de juiste man op de juiste plaats. Covelswade was zijn troetelkindje. Doch niet alleen voor ons, voor alle Twijnstraatbewoners was de oude heer Das de vraagbaak. Iedereen verliet met een opgeruimd hart het huis Das. Hij had er altijd troost en goeden raad gevonden. Voor velen was hij een licht op hun levenspad. Leed is hem ook niet bespaard gebleven. Met zijn bekende blijmoedigheid heeft hij het weten te dragen.' Jacob had de laatste jaren getobd met zijn gezondheid en was maar 65 jaar oud geworden. Nog geen jaar eerder was zijn vrouw Magrieta Maria Wijne overleden. Bij Jacobs begrafenisplechtigheid waren burgemeester Fockema Andreae en andere hoogwaardigheidsbekleders aanwezig. Op verzoek van de overledene werd er slechts gesproken door ds. Johan Lammerts van Bueren, zijn zwager. In vele berichten in lokale, regionale en landelijke kranten spraken men in allerlei superlatieven over Jacob Das. Zoals het citaat van de winkeliersvereniging al aangaf, was hij een soort buurtvader geweest. Iemand schreef dat 'het huis des heren Das bij den ingang van den Twijnstraat het middelpunt [vormde] van de wijkbevolking, waar menigeen die hulp of raad nodig had is aangelopen en die zelden of nooit teleurgesteld zal zijn heengezonden'. Deze herinnering werd later geciteerd door de bekende Utrecht-historicus A. van Hulzen in *Utrecht bij gaslicht*, die ook aangaf dat een Zommer in 1951 nog vertelde hoe Jacob Das 'des zomersavonds bij mooi weer voor de winkel op een bank ging zitten, een bijna patriarchale figuur, haast een Transvaalsche boer. En een lindeboom prijkte vlak voor zijn huis, zoete idylle.'

Nieuwbouw en beëindiging

Jan Das (1903-1982), een zoon van Jacob, maakte in 1935 een doorstart van de grutterszaak in een nieuwe winkel op Twijnstraat 60. Dit nieuwbouwpand - dat er nog altijd staat - was vijf meter naar achteren geplaatst ten opzichte van de oude bebouwing. Dat had te maken met het voornemen om de Twijnstraat te verbreden vanwege het toenemende verkeer.

De verbreding vloeiende voort uit de plannen van architect-stedenbouwkundige Berlage en directeur Gemeentewerken Holsboer uit 1920-1924. De Tolsteegbrug was in 1925 al verbreed en recht tegenover de Twijnstraat geplaatst. Het in 1928 opgeleverde politiebureau Tolsteeg (nu Louis Hartlooper-complex) stond aan een nieuwe terugliggende rooilijn die naar de Twijnstraat werd doorgetrokken. Vervolgens zou de oostzijde van die straat verbreed moeten worden door de panden daar af te breken en verder naar achteren te herbouwen.

De Utrechtse bouwondernemer Johannes Franciscus Dix kocht het complex van de voormalige Oranjegrutterij met het plan om de bebouwing te slopen en nieuwbouw te plegen tot aan de oude rooilijn. De gemeente trad in overleg met Dix, die instemde met nieuwbouw tot aan de nieuwe terugliggende rooilijn. Toen het dubbele woon-winkelpand in 1935 gereed kwam, was daarmee een begin gemaakt met de straatverbreding. Gelukkig veranderden de verkeersinzichten, zodat de Twijnstraat verdere verbreding bespaard bleef. Jan Das beëindigde de zaak halverwege de jaren veertig. Bij een verbouwing in 1977 zijn de twee delen van het door Dix gebouwde bedrijfspand Twijnstraat 60 en 62 samengetrokken, en zodoende is het huisnummer 60 vervallen. Bij deze verbouwing werd overigens een middeleeuwse muur aange troffen op de begane grond, evenals restanten van een kelder uit dezelfde periode. Het oorspronkelijke pand van de Oranjegrutterij bleek dus van middeleeuwse oorsprong te zijn geweest.

In de Twijnstraat is verder niets meer dat aan de Oranjegrutterij herinnert, maar om de hoek aan de Wijde Doelen staat nog het pakhuis uit 1914, inclusief de stenen versieringen en de houten gootklossen. De woorden 'Oranje' en 'Grutterij' op het pakhuis zijn door een latere gebruiker overschilderd met 'Rembrandt Kunstateliers'. Dit was in de jaren zestig een werkplaats en handel in (reproducties van) schilderijen. Deze letters beginnen nu af te bladderen. Een goede gelegenheid om de naam Oranjegrutterij terug te brengen in het straatbeeld?

Bronnen en literatuur

- Het Utrechts Archief, Beeldmateriaal.
- Het Utrechts Archief, Bouwdossiers.
- Het Utrechts Archief, Personen.
- Het Utrechts Archief, Stukken van de Kamer van Koophandel.
- Het Utrechts Archief, *Utrechtsch Nieuwsblad*.
- A. van Hulzen, *Utrecht op oude foto's van de Weerd naar Tolsteeg* (Den Haag 1978).
- A. van Hulzen, *Utrecht bij gaslicht* (Den Haag 1980).
- T.W.M. van Berkel, 'Kijken naar beelden', vanberkelbeelden.pictures.
- Delpher (historische kranten en tijdschriften), delpher.nl.
- Utrechts Documentatiesysteem (UDS), documentatie.org.

De gelaagde historie van de Dom in penningen

Ter gelegenheid van de voltooiing van de restauratie van de Domkerk in de jaren 2017-2022 heeft de Amsterdamse kunstenares Da van Daalen (1956) een serie eigentijdse penningen ontworpen. Ze verbeelden een aantal belangrijke thema's uit de geschiedenis van de Domkerk. De penningen uit 2022 maken deel uit van een veel langere traditie.

Theo Kraft is voorzitter van de Commissie Restauratie en Fondsenwerving Domkerk 2017-2022.

Da van Daalen heeft de serie ontworpen op verzoek van het kerkbestuur van de Dom en de Stichting Vrienden van de Domkerk. De gedenkpenningen hebben een doorsnede van 10 centimeter en een dikte van 6 millimeter. Ze zijn gemaakt van drie lagen messing en plexiglas. Die gelaagde opbouw is niet zomaar.

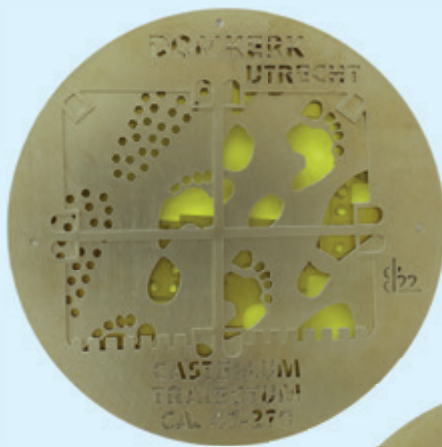
Lopend door de Domkerk viel de kunstenares de gelaagdheid van de architectuur op: pilaren, spitsbogen, daarachter andere bogen en zuilen en daaroverheen het gekleurde licht dat via de hoge ramen binnenvalt. Ook de historie van de kerk is gelaagd: in het verlaten Romeinse castellum werd een romaanse kerk gebouwd, en daaromheen verrees de gotische Dom. Van Daalen wilde daarnaast laten zien hoe belangrijk de Domkerk door de eeuwen heen is geweest voor allerlei mensen die hier hebben gelopen, gewerkt, gebeden en gebouwd.

De eerste penning, *De vroege periode*, vertelt het verhaal vanaf het Romeinse castellum Traiectum tot en met de bouw van de gotische Domkerk. Voetafdrukken vertegenwoordigen de mensen die hier rondliepen: Romeinse soldaten, geestelijken en burgers. Stippellijnen in de plattegrond van de 13e-eeuwse situatie markeren de looplijnen waarlangs gedurende vele eeuwen kerkdienaren en kerkgangers, professoren en studenten, burgers en bezoekers liepen.

De volgende penning uit de serie gaat over de twee *Stormen* die de Domkerk troffen. De ene storm veranderde in 1674 het schip van de kerk in een ruïne, die op basis van een tekening van Herman Saffleven in silhouet in de penning is opgenomen. De Beeldenstorm van 1580 is geïllustreerd door afgeslagen koppen van beelden die in het vuur worden gegooid.

Penning nummer drie, *Kerkorgels*, betreft het Jansz. De Swart-orgel uit 1571 en het Bätz-orgel uit 1831. Silhouetten van oren symboliseren de toehoorders die al eeuwen van de orgelmuziek genieten. Op de andere zijde staan drie orgelklavieren en een schematische, haast abstracte weergave van orgelpijpen.

De prachtige ramen van Richard Nicolaüs Roland Holst (1868-1938) en het kerkmeubilair van Willem Penaat (1875-1957) uit 1925 vormden de inspiratie voor de penning *Interieur*. In het Evangelistenraam uit 1926 vielen de kunstenares de doordringende ogen van de evangelisten op. Ze vond ogen passend bij het thema licht en gaf ze daarom een hoofdrol. Op de andere zijde zijn elementen uit het houten doophek rond de preekstoel samengebracht, zoals een duif en een pelikaan.

- ✓ Voorzijde gedenkpenning Opening Academiegebouw, Georg Haas, 1894. [HAFFMANS ANTIJK](#)
- ✓ Afscheid burgemeester Fockema Andreae, Jacob Jan van Goor, 1933. [CENTRAAL MUSEUM](#)
- ✓ Utrechtse gemeentepenning, Joop Hekman, 1948. [CENTRAAL MUSEUM](#)
- ✓ Voorzijde penning 600 jaar Domtoren, Theo van de Vathorst, 1982. [CENTRAAL MUSEUM](#)
- ✓ Voorzijde penning bronzen deuren Domkerk, Theo van de Vathorst, 1996. [DOMKERK](#)

De vijfde penning gaat over de *Restauratie* van 2017-2022, de aanleiding voor de serie. Het vele handwerk staat centraal: handen die beschadigde elementen opmeten, vormen in klei boetseren en steen houwen. Ook rondleiders in de kerk wijzen met hun handen, trouwe kerkgangers vouwen ze samen en organisten bespelen er de klavieren mee. Daartussen ruimde de kunstenaar plaats in voor handen die Michelangelo schilderde op het plafond van de Sixtijnse kapel.

Penningtraditie

De penningen uit 2022 staan in een veel langere traditie. Tussen 1890 en 2005 verschenen bij verschillende gelegenheden zo'n tien penningen met de Domkerk en de Domtoren als onderwerp. Ze waren niet zelden van de hand van gerenommeerde kunstenaars. Soms werden de penningen uitgegeven om geld in te zamelen voor onderhoud of verfraaiing van de kerk. In andere gevallen werden ze uitgereikt als eretekens of ter herinnering, zoals onderstaande voorbeelden laten zien.

De eerste penning in dit kader verscheen bij de inwijding van het Academiegebouw van de universiteit op 12 april 1894. Voorop de penning door Georg Haas is rechts het nieuwe Academiegebouw en het standbeeld van Jan van Nassau afgebeeld. Aan de linkerzijde zijn de aan het Academiegebouw verbonden kruisgang, de pandhof en een deel van de Domkerk te zien. De penning van 5,9 centimeter doorsnede werd zowel in brons als in zilver geslagen bij Begeer.

In 1933 kreeg dr. J.P. Fockema Andreae een penning aangeboden bij zijn afscheid als burgemeester van Utrecht. Deze bronzen gedenkpenning laat het koor en het transept van de Domkerk zien vanuit het oosten met de Domtoren oprijzend aan de westzijde. De penning met een doorsnede van 7 centimeter werd ontworpen door de medailleur Jacob Jan van Goor (1874-1956) en geslagen bij Begeer. Door zijn stilering heeft deze penning kenmerken van de art deco. In iets andere gedaante keerde deze voorstelling van de Domkerk terug in de Willibrordpenning van dezelfde ontwerper uit 1939 en in een bronzen gemeentepenning in opdracht van de stad Utrecht, ontworpen door Joop Hekman (1921-2013).

In 1996 was de onthulling van de nieuwe bronzen deuren van de Domkerk, ontworpen door de onlangs overleden beeldhouwer Theo van de Vathorst (1934-2022). Ter gelegenheid daarvan maakte dezelfde kunstenaar ook een penning met een diameter van 9,2 centimeter. Op de voorzijde zijn de openstaande deuren van de Domkerk weergegeven met daarboven een afbeelding van de naastenliefde van Sint-Maarten, de schutspatroon van de kerk en de stad. In 1982 had Theo van de Vathorst al een penning gemaakt ter gelegenheid van 600 jaar Domtoren. Hierop is ook de Domkerk te zien.

De reeks eerder verschenen penningen met de Dom als onderwerp hebben de kunstenaar Da van Daalen geïnspireerd bij het maken van de nieuwe serie in 2022. Ook dat droeg weer bij aan de letterlijke en figuurlijke gelaagdheid van haar ontwerp.

Informatie

- De penningenserie 2022 is mede mogelijk gemaakt door het Prins Bernhard Cultuurfonds, de Ridderschap van Utrecht en de Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven.
- Meer informatie en bestellen: www.domkerk.nl.
- Een uitgebreider artikel door Theo Kralt, 'De Domkerk in penningen tussen 1890 en 2005', is te vinden op de website van Oud-Utrecht.

Een 'Chinees theehuis' in Huis ter Heide

'Het enige, zeer merkwaardige overblijfsel van de Chinese stijl in de tuinkunst der 18de en 19de eeuw.' Zo omschreef de Rijksdienst voor de Monumentenzorg het theehuis dat tot 1958 aan de Amersfoortseweg stond in Huis ter Heide (gemeente Zeist). Auteur Rob Hufen heeft nog jeugdherinneringen aan dit exotische bouwsel en vroeg zich af wat er mee gebeurd is. Het paviljoen blijkt vele omzwervingen te hebben gemaakt. Het stond in Sassenheim, Groningen en Huis ter Heide en diende als theehuis, dokterspraktijk, noodwoning en bouwkeet.¹

Rob Hufen Hzn. is stadsgids in Utrecht. Hij schreef diverse artikelen over lokale historie en boeken over de wijk Tuindorp en de kunstenaarsfamilie Brom.

In 1955 bouwde mijn vader, de Utrechtse aannemer Hubertus Hufen (1912-1976), een villa in Huis ter Heide voor Jan Kieven, eigenaar van een verzekeringsbedrijf. Kieven had grond van de burens aan de Amersfoortseweg 15 gekocht met daarop

een oude tennisbaan en een vervallen theehuis, die zouden moeten wijken. Tijdens de bouw gebruikte mijn vader het paviljoentje eerst nog als bouwkeet. Vrachtrijder Van Tergouw bracht steiger-materiaal, zakken cement en gereedschap van ons huis aan de oostelijke rand van Utrecht naar de bouwplaats. Ik mocht soms meerijden in de cabine of laadbak, samen met enkele broertjes

en buurjongens. Bij een bezoek aan de bouwlocatie ging ik, negen jaar oud, het antiek aandoende Chinese gebouwtje binnen. Een veranda omgaf een deel ervan en er was ook een lage kelder. Het maakte een wat vervallen en donkere indruk, die werd versterkt door het geboomte waartussen het bouwsel stond. Zestig jaar later ging ik mij afvragen wat er met het Chinese theehuis is gebeurd nadat mijn vader het huis had opgeleverd. De betrokkenen van destijds, zoals het echtpaar Kieven en mijn vader, waren overleden en kon ik het niet meer vragen. Bij het Tuinhistorisch Genootschap Cascade las ik in 2018 over een verloren gewaande 'Chinese koepel' van Huis Ter Weegen in Sassenheim (Zuid-Holland). Die zou later in Huis ter Heide herplaatst zijn.² Bij vergelijking van de opgedoken foto's bleek het om het theehuis uit mijn jeugd te gaan. Dat maakte nieuwsgierig naar het ontstaan van 'de koepel' - die overigens geen koepelvorm had - en naar de omzwervingen die het tuinhuis heeft gemaakt.

- < Het Chinese theehuis aan de Amersfoortseweg in Huis ter Heide, 1957. [G.TH. DELEMARRE, RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED](#)
- ✓ Aannemer Hubertus Hufen aan het werk (bij een andere klus). [COLLECTIE ROB HUFEN HZN](#).
- Koepel van Huis Ter Weegen bij Sassenheim door Petrus Josephus Lutgers, 1852. [ERFGOED LEIDEN EN OMSTREKEN](#)
- > Chinees theehuis bij Ter Weegen in Sassenheim, gefotografeerd rond 1885. [ERFGOED LEIDEN EN OMSTREKEN](#)

Huis Ter Weegen

Door heel Nederland kwam het voor dat landgoedeigenaren op een markante plek een follie (fantasiebouwsel) of koepel plaatsten, om van daaruit te kunnen zien hoe passanten naar hen en hun bezit keken. Bij de invoering van het kadaster in 1832 stond er een 'zomerhuis' op de buitenplaats Ter Weegen bij Sassenheim. Was dat misschien al het 'Chinees gebouw' dat tien jaar later werd vermeld? De toenmalige eigenaar was namelijk bestuurder in 'Indië' geweest. Volgens een 19e-eeuwse chroniqueur heeft echter de volgende eigenaar het bouwsel opgericht, de Amsterdamse koopman Joan Christoph Rente Linsen I. Hij had de buitenplaats Ter Weegen in 1840 gekocht. Een

tekening door Petrus Josephus Lutgers uit 1852 van de 'Sinese Koepel' werd afgedrukt in *Gezigten in de Omstreken van 's Gravenhage en Leyden*.³ Op Lutgers' tekening en op een latere foto lijkt de koepel een rieten dak te hebben en is de galerij over de keldermuur uitgekraagd. Een eeuw later zou monumentenkennner Coen Baart de la Faille schrijven dat de bouwer van het paviljoen 'door de pagodevorm van het dak en de overvloedige zaagwerkversieringen in hout, duidelijk een Chinees karakter [heeft] willen geven'.⁴ Twee draakjes zaten ruggelings op de nok, waarvan een met windvaan. Volgens een andere auteur bevatte het interieur van het paviljoen destijds een schat aan (Chinees?) porselein, lak- en koperwerk.⁵

Na de dood van Rente Linsen I en zijn vrouw werd neef Joan Christoph Samuel Rente Linsen II eigenaar van Ter Weegen. Omstreeks 1881 verkocht hij het Sassenheimse buiten en verhuisde met zijn vrouw Agnetha naar buitenplaats De Breul in Zeist. Kort daarna overleed hij. In 1894 kondigde een volgende eigenaar van Ter Weegen in een krantenadvertentie een 'Publieke Verkoop voor Afbraak' aan. Het object: 'de Heerenhuizing, genaamd het Huis ter Wegen, met antieken hardsteen Voorgevel, benevens de in Moorschen stijl opgetrokken Koepel, beide aan den straatweg te Sassenheim'. De huisnaam had inmiddels een 'e' verloren en de stijl van de koepel werd nu 'Moors' genoemd. Zulke stijl-aanduidingen varieerden nogal eens; termen als Moors, Chinees en zelfs gothisch werden destijds door elkaar gebruikt.⁶

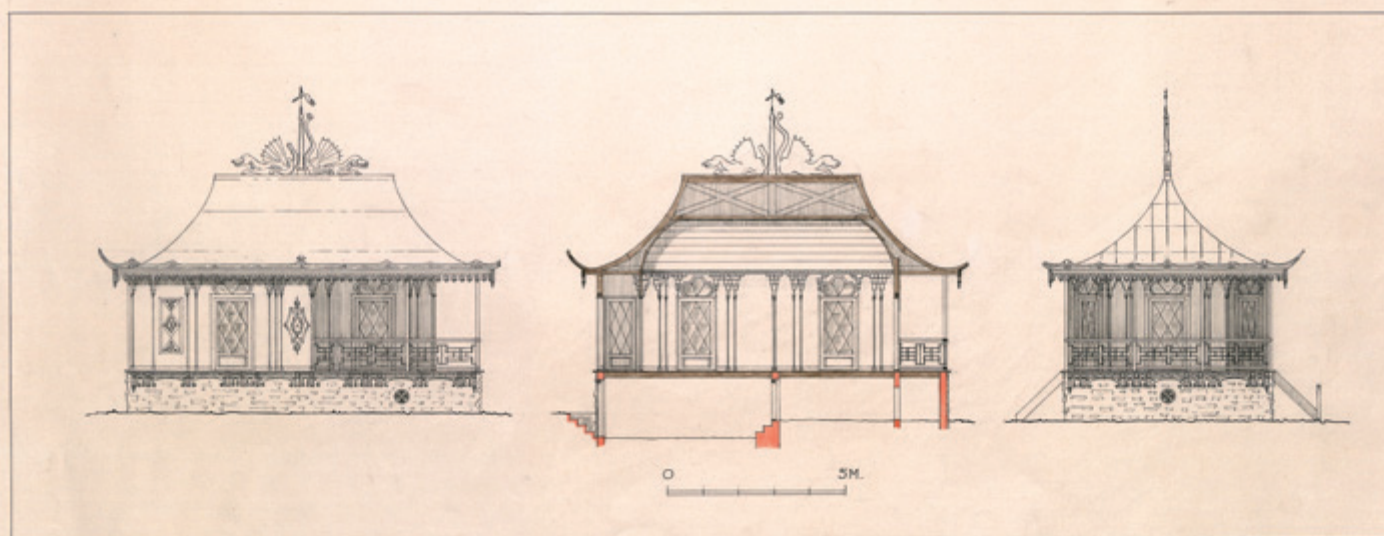
Villa's in Huis ter Heide

De geciteerde rapportage van Monumentenzorg uit 1958 vermeldde iets interessants: 'de Sassenheimse koepel is door de nazaten van Heutz Linse [sic] te Huis ter Heide herbouwd, na in Groningen op een landbouwtentoonstelling tentoongesteld te zijn geweest.' Dat wekt de indruk dat het bouwsel door de erven op prijs werd gesteld, maar dat men na demontage in Sassenheim niet meteen over een nieuwe locatie beschikte. Het paviljoen heeft dus tijdelijk in de stad of provincie Groningen gestaan op een van de vele landbouwtentoonstellingen die destijds werden gehouden. Zo was er in 1903 een grote Tentoonstelling van Nijverheid en Kunst in Groningen, waarvan ook een 'Tuinbouwtentoonstelling' deel uitmaakte. Op het tentoonstellingsterrein was een Japans marktplein met een theehuis nagebouwd; dit betrof echter niet het paviljoen uit Sassenheim.⁷

Ondertussen was in 1903 een wit gepleisterde Jugendstil-villa verzeen aan de Amersfoortseweg 15 in Huis ter Heide. Nadat de eerste bewoner al snel verhuisde, betrok het echtpaar Versteeg-Immink in 1906 dit huis en gaf het de naam Nieuw Duinkerken. Dr. Jan Versteeg (1835-1911) was gemeentearts van Barneveld geweest en had daar een (tweede) huis dat Duinkerken heette, vandaar de naam van zijn nieuwe villa. Versteeg had ook faam verworven als zenuwarts en huisvestte jaarlijks enkele psychiatrische patiënten. In Zeist was hij verbonden aan het Christelijk Sanatorium. Oostelijk van Nieuw Duinkerken werd in diezelfde tijd het grote landhuis Ter Wege gebouwd (Amersfoortseweg 17).

De bouwheer was mr. Unico Hendrik van Notten, een neef van Agnetha van Notten. Zij was de weduwe van Joan Rente Linsen II, de vroegere eigenaar van Ter Weegen in Sassenheim. Agnetha werd bezocht door 'een langdurig lijden'. Zij of haar zaakwaarnemende neef zullen dokter Versteeg erop geattendeerd hebben dat de Sassenheimse koepel vanuit Groningen beschikbaar kwam. Hij nam niet alleen het paviljoen over van de familie Rente Linsen-Notten, maar ook een stuk grond om het op te plaatsen, ten westen van zijn eigen huis. Na demontage in Groningen werd het tuinhuis opnieuw opgebouwd in Huis ter Heide. Versteeg beschikt daarmee over een paviljoen bij zijn woning voor zijn medische

< Villa Nieuw Duinkerken in Huis ter Heide, met uiterst links het Chinese theehuis, 1907. [UIT: NIEUWE GROOTE GIDS OVER ZEIST, DEN DOLDER EN BOSCH EN DUIN](#)

▲ Tekening van de gevels door H.W. van der Voet van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1957. [RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED](#)

↳ Het theehuis was tijdens de bewoning door de familie Krijtenburg nog in redelijke toestand. [PRIVÉCOLLECTIE FAMILIE KRIJTENBURG](#)

✓ Rie Krijtenburg-bij 't Vuur bij het nog intacte Chinese zaagwerk, 1949. [PRIVÉCOLLECTIE FAMILIE KRIJTENBURG](#)

praktijk. Dat hij behalve in het sanatorium ook 'aan huis' werkte, lijkt bevestigd te worden door een mededeling dat hij wijkverpleegsters medisch bijstond.⁸ Ondertussen vergaapten voorbijgangers, onderweg naar het Biltse Meertje of de Pyramide van Austerlitz, zich aan het exotische bouwwerk. In de *Nieuwe Groote Gids over Zeist, Den Dolder en Bosch en Duin* van 1907 was te lezen: 'Ook 't witte Nieuw Duinkerken is in volle pracht en zijn Chinees theehuisje in 't kreupelhout trekt veler blikken.'⁹

Nieuwe bewoners en gebruikers

In 1911 overleed dokter Versteeg en zijn vrouw stierf twee jaar later. De villa in Huis ter Heide, geflankeerd door het theehuis, werd tussen 1915 en 1934 met onderbrekingen bewoond door de neerlandicus en toneelschrijver mr.

Cornelis Petrus van Rossem en zijn vrouw Johanna Eleonora de Monchy.¹⁰ Zij veranderden de naam van Nieuw Duinkerken in Florence Grove. In 1941 betrok Antoine Borgers de villa, waarschijnlijk met zijn partner. Borgers, geboren in het Belgische Vorst, was werkzaam als handelsagent en eerder als architect.

Na de Tweede Wereldoorlog bezorgde de jonge groenteboer Coen Krijtenburg (1920-1999) dagelijks groenten bij Borgers. Dat leidde tot een huurovereenkomst voor het theehuis. Zoon Kees Krijtenburg: 'In de naoorlogse tijd van woningnood en door de overheid bedongen inwoning waren mijn ouders dolblij dat ze dit onderkomen van het echtpaar Borgers konden huren. Of er nutsvoorzieningen beschikbaar waren, weet ik niet. We hadden een klein Salamanderkacheltje en een piepklein keukentje met een op hout gestookt fornuis.' Familiefoto's uit de huurperiode 1948-1954 tonen het theehuis in een redelijke staat.

Het gezin vertrok in het voorjaar van 1954. Borgers verhuurde het theehuis vervolgens aan 'vlieggeniers uit het buitenland, die tijdelijk op de vliegbasis Soesterberg waren gestationeerd. Zo woonde er destijds een Engelse familie met een dochtertje Sharon waarmee ik speelde als mijn vader er ging tennissen,' herinnert Marlies Swarttouw-Kieven zich. Haar vader, de verzekeringsman Jan Kieven (1911-2000), wist dat bij de woning van Borgers een grote tuin met tennisbaan hoorde en dat er een oud paviljoen stond. Hij bedacht dat afsplitsing van dat stuk grond van Florence Grove een bouwperceel voor een vrijstaand huis kon opleveren. Kieven benaderde Borgers met de vraag of hij af en toe op zijn tennisbaan mocht spelen. Die stemde in en al snel hadden de twee goed contact. Dat mondde uit in aankoop van ruim de helft van Borgers' grond, met tennisbaan en paviljoen. Aannemer Hufen kon beginnen met de bouw van het nieuwe huis.

wilde het unieke theehuis voor vernietiging behoeden en elders een plek geven. Via de gemeente Zeist ontving Kieven het verzoek om het gebouwtje 'met voorzichtigheid' te demonteren. Kieven liet echter weten dat hij haast had en dat de 'geknipte dakranden en de sierlijsten' in een totaal vervallen toestand verkeerden. Het bouwsel kon volgens hem alleen nog als kampeershuisje dienen, ontdaan van alle versieringen. Als zodanig had hij het al toegezegd aan A.J. Koppel uit Utrecht, schreef hij. Koppel was de conciërge van Kievens verzekeringskantoor St. Willibrord aan de Catharijnesingel. Misschien noemde Kieven hem alleen maar om zich er vanaf te maken. Hij zal met zijn gezin tijdens de naderende kerstdagen van zijn nieuwe villa hebben willen genieten, zonder zicht op het verkommerde paviljoen.

Reddingspoging

Toch haalde het theehuis het volgende kalenderjaar nog. Begin januari 1958 nam de Rijksdienst contact op met het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem en Stichting De Keukenhof in Hillegom over eventuele herplaatsing daar.¹¹ Beide organisaties lieten al snel weten geen mogelijkheid te zien. Een week later stuurde de hoofd directeur van de Rijksdienst, mr. Robert Hotke, foto's aan het gemeentebestuur van Utrecht en schreef: 'Dit houten paviljoen is, voor zover mij bekend, het enige, zeer merkwaardige overblijfsel van de Chinese stijl in de tuinkunst der 18de en 19de eeuw. Het zou daarom zeer te betreuren zijn, indien dit paviljoen niet behouden zou kunnen worden.' Hotke legde uit dat het nog niet gelukt was om er instellingen of particulieren voor te interesseren. 'Ik vraag mij af of het wellicht mogelijk is dat de gemeente Utrecht zich, hangende de onderhandelingen, over het tuinpaviljoen ontfermt, in die zin, dat door de tussenkomst van het

Monumentenzorg

'O die veranda, wat was die mooi! Maar het gebouwtje was toen al redelijk gammel, maar kennelijk zo bijzonder dat er af en toe een touringcar met Chinezen voor een fotomoment stilstond', herinnert Marlies Swarttouw-Kieven zich. Blijkens foto's uit oktober 1957 was de nieuwe villa voor de familie Kieven toen bijna onder kap en sloot die het theehuis nagenoeg in. Het historische paviljoen had inmiddels de aandacht getrokken van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Die maakte behalve foto's ook een tekening van de gevels en twee plattegronden.

Cees Baart de la Faille, destijds bouwkundig ambtenaar bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, stelde een rapport samen. Hij beschreef het theehuis als een rechthoekig bouwsel van 6 bij 10 meter met daarin een T-vormige kamer - aan drie kanten omgeven door een veranda - en twee kleine nevenruimten. Er was ook nog een kelderruimte in de bakstenen onderbouw, die zo bepleisterd was dat de indruk van breukstenen (onregelmatige natuursteen) werd gewekt. Baart de la Faille schreef: 'Hoewel de architectuur van dit paviljoen de fijnheid en het speelse raffinement van de 18e eeuwse chinoiseriën die we in het

buitenland kennen, ten eenenmale mist, zou het te betreuren zijn indien dit gebouwtje verloren ging door miskenning van zijn typische karakter. Voor zover bekend, is dit vrijwel het enige specimen van deze aard dat in ons land nog overgebleven is.' De Rijksdienst voor de Monumentenzorg

< Het theehuis in oktober 1957, gefotografeerd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. [G.TH. DELEMARRE, RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED](#)

↳ Het in 1957 gebouwde huis van de familie Kieven aan de Amersfoortseweg 13b. Foto genomen bij het huwelijk van Marlies Kieven met Ton Swarttouw, 1969. [PRIVÉCOLLECTIE MARLIES SWARTTOUW-KIEVEN](#)

> De veranda van het theehuis in oktober 1957, omringd door de nieuwbouw. [G.TH. DELEMARRE, RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED](#)

Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg het paviljoen voorzichtig wordt afgebroken en opgeslagen.'

Hotke herinnerde het gemeentebestuur aan een eerder geval waarbij bouwfragmenten van de kerk uit Kerkdriel waren opgeslagen bij Gemeentewerken in Utrecht en vroeg hetzelfde te doen met het Chinese tuinpaviljoen. Enkele weken later lieten B en W weten: 'Tot onze spijt kunnen wij [...] geen motief vinden, waarom de gemeente Utrecht zich zou belasten met de tijdelijke opslag van dit object, welks behoud wij [...] voor deze gemeente van geen belang achten en dat ook niet afkomstig is uit het gebied van die gemeente.'

Ondertussen werd het paviljoen afgebroken. Een Zeister gemeenteambtenaar noteerde:

'... Kieven [heeft] het huisje laten slopen want hij gaat nu in 't nieuwe huis wonen. Het stond voor de woning. Monumentenzorg heeft maar zitten treuzelen en steeds maar uitstel gevraagd. 't Kon nu niet langer wachten. 28-1-'58.'¹² Toch werd het paviljoen kennelijk netjes gedemonteerd

en alsnog in Utrecht opgeslagen. In het maandblad van de Vereniging Oud-Utrecht van februari 1958 schreef Coen Temminck Groll, restauratie-architect en gemeentelijk chef Monumenten, over de sloop van het Chinese paviljoen in Huis ter Heide: 'De onderdelen bevinden zich op het ogenblik in Utrecht; getracht zal worden alsnog een bestemming voor dit gebouwtje te vinden.' Van herbouw is het helaas nooit gekomen en het is onduidelijk wat er met de onderdelen gebeurd is. Het paviljoen komt niet voor in het kaartstelsel van de monumentenopslag van de gemeente Utrecht, dat teruggaat tot circa 1970. Ook (oud-)medewerkers herinneren het zich niet. Opslag van de Rijksdienst in Fort Rhijnauwen dateert pas van later. Een andere mogelijkheid is dat het paviljoen destijds in een particuliere opslag is terechtgekomen, bijvoorbeeld via slopersbedrijf C.A. van Vliet, waarmee Kieven contact had. Volgens een notitie uit Zeist zou het opgeslagen theehuis in de jaren negentig zijn vernietigd. Een triest lot voor een bouwswel van grote cultuurhistorische waarde dat uniek was in Nederland. Soortgelijke bouwwerken in Chinese stijl, zoals de villa's Canton en Peking in Baarn, waren eerder al verdwenen.¹³ Het paviljoen was

echter niet als monument beschermd en de gemeente Zeist zag geen rol voor zichzelf bij het behoud. In de naoorlogse wederopbouwtijd hadden andere zaken prioriteit. In een later tijdsgericht had het potentiële monument misschien kunnen worden gerestaureerd en herplaatst.

Kievens dochter Marlies herinnert zich dat nog enkele jaren na de sloop bussen bij haar ouderlijk huis kwamen voorrijden met Aziatische toeristen die vergeefs zochten naar 'het Chinese theehuis'. Tegenwoordig resten slechts tekeningen, foto's en enkele jeugdherinneringen.

Noten

- 1 Dit artikel is een met nieuw onderzoek aangevulde versie van Rob Hufen Hzn, 'Bouwactiviteit en teloorgang in Huis ter Heide', *Bosch & Duin Magazine* november 2019.
- 2 Jan Holwerda, 'Chinees tuinhuis Sassenheim / Huis ter Heide', www.cascade1987.nl (28 december 2018).
- 3 P.J. Lutgers (tekenaar) en W.J. Hofdijk (schrijver), *Gezigten in de omstreken van 's Gravenhage en Leiden* (Leiden 1855, facsimile-uitgave Alphen a/d Rijn 1970).
- 4 C.A. Baart de la Faille, rapport Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 7 november 1957.
- 5 Pierre Rhoen, 'Van de hofstede Hoog Kanje tot de buitenplaats de Breul' (deel 2), *Seijst* 2007-2 p. 47, op basis van W.J.J.C. Bijleveld, 'De buitenplaats Ter Weegen te Sassenheim en het geslacht Rente Linsen', *De Nederlandsche Leeuw* 1947 p. 389-392.
- 6 Mededeling van Wim Meulenkamp, auteur van *Follies. Bizarre bouwwerken in Nederland en België* (Amsterdam 1995) en *Theekoepels en tuinhuizen in de Vechtstreek* (Weesp 1995).
- 7 <https://www.beeldbank groningen.nl/beelden/?q=theehuis%201903>.
- 8 *Weekbode Zeist*, 16 oktober 1907.
- 9 Roland Blijdenstein, *Zeist, groei en bouw* (Zeist 1984) p. 152, naar J.W. Kraal, *Nieuwe Groote Gids van Zeist* (Zeist 1907).
- 10 Over deze bewoners: Pierre Rhoen, 'Mr. Cornelis Petrus van Rossem (1885-1934): Jurist, journalist, toneelschrijver en occultist', *Tijdschrift Oud-Utrecht* augustus 2020, p. 22-16.
- 11 Brieven aanwezig bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort.
- 12 Gemeente Zeist, bouw dossier Amersfoortseweg 15a-15b.
- 13 Mededeling van Wim Meulenkamp.

Op 24 juni 1936 maakte het middeleeuwse beeldje van Maria van Eiteren een glorieuze herintrede in IJsselstein, het stadje van herkomst. Een voorwerp dat in het Aartsbisschoppelijk Museum was terechtgekomen en daarna jarenlang in de kapel van de Zusters van Liefde aan de Springweg in Utrecht had gestaan, werd het middelpunt van een hernieuwde bedevaarttraditie.

Ton H.M. van Schaik is historicus, publicist en oud-redacteur van dit tijdschrift.

In Museum Catharijneconvent worden voorwerpen bewaard die ooit functioneerden in een liturgische of devotionele context. Ze hoorden bij de kerkelijke, meestal katholieke geloofsbeleving en vallen nu onder de noemer cultureel erfgoed. Een recent proefschrift zet deze betekenisverandering van christelijk-religieuze objecten in een museale setting uiteen aan de hand van het huidige Museum Catharijneconvent en zijn voorgangers vanaf de tweede helft van de 19e eeuw, waaronder het Aartsbisschoppelijk Museum.¹

Er zijn echter ook zeldzame gevallen waarin de omgekeerde weg is gevolgd, namelijk van kunstobject naar voorwerp van devotie. Een voorbeeld hiervan is het 12e-eeuwse beeldje van Onze Lieve Vrouw van Eiteren, een *Sedes Sapientiae* oftewel Zetel der Wijsheid: Maria gezeten op een troon, als zetel van Jezus, de eeuwige Wijsheid. Via het museum belandde het in het meisjeweeshuis van de Zusters van Liefde aan de Minrebroederstraat, vervolgens in de kapel van het Andreasgasthuis aan de Springweg, en vandaar opnieuw in de parochiekerk van IJsselstein.

Onze Lieve Vrouw op zolder

In het voorjaar van 1862 begon kapelaan Gerard van Heukelum, verbonden aan de Sint-Catharinakathedraal, op de zolder van de pastorie aan de Nieuwegracht 61 zijn verzameling middeleeuwse kunst, die later het Aartsbisschoppelijk Museum zou gaan heten.² Samen met aartsbisschop Andreas Ignatius Schaeapman, die Van Heukelums kunsthistorische hobby en voorkeuren deelde, kwam hij geregeld in de parochies van het aartsbisdom. Terwijl de bisschop in de kerk zijn liturgisch dienstwerk verrichtte, struinde Van Heukelum kasten, kelders en zolders af op zoek naar voorwerpen waarmee hij zijn collectie zou kunnen verrijken.

Het tweetal bezocht ook de pastorie van de toenmalige, nog bescheiden Sint-Nicolaaskerk in IJsselstein, waar het

Onze Lieve Vrouw van Eiteren: van IJsselstein naar Utrecht en terug

- < 'Beeldje [...] plechtig teruggebracht uit museum te Utrecht 24 juni 1936'. Detail raam in de Sint-Nicolaasbasiliek in IJsselstein door Atelier Cuypers, 1937. [ARJAN DEN BOER](#)
- > Onze Lieve Vrouw van Eiteren in huidige staat. Het Christuskind is in 1986 gekroond door kardinaal Simonis. [CANON VAN UTRECHT ZUIDWEST, LANDSCHAP ERFGOED UTRECHT](#)
- √ Katholiek meisjesweeshuis aan de Minrebroederstraat, waar het beeldje enkele jaren verbleef. [J.G. HORSTHUIS, HET UTRECHT ARCHIEF](#)

middeleeuwse Mariabeeldje - in deernis geschonden toestand - werd bewaard. Van Heukelum herkende de kunsthistorische waarde en wist het beeldje los te peuten van de pastoor. Die stond het inderdaad af, zij het als bruikleen en niet in eigendom.³ Zo belandde het Mariabeeldje begin 1866 bij Van Heukelums verzameling en werd het van vroomheidsobject tot cultureel erfgoed. Van een devotieel beeldje in de kerk degradeerde het tot een museumstuk, genoteerd in het registerboek van de collectioneur. Lang zou die situatie echter niet duren.

Minrebroederstraat en Springweg

Gedurende de zomermaanden van 1866 heerste er in Utrecht een cholera-epidemie, de laatste in een reeks vanaf 1832. Ter verpleging van de patiënten was een extra aantal Zusters van Liefde uit Tilburg overge-

komen. Toen het ergste voorbij was en de zusters zich opmaakten om terug te keren, bood de aartsbisschop hen als dank voor hun inzet een rondleiding aan langs de collectie die Van Heukelum tot stand had gebracht. Tijdens die excursie kreeg een van de zusters de indruk dat het beeldje uit Eiteren haar toelichte. Ze vroeg de bisschop of ze het mocht meenemen naar het door de zusters geleide meisjesweeshuis aan de Minrebroederstraat (waar later de Sint-Willibrordkerk verrees). Schaezman antwoordde vriendelijk maar beslist dat hij dat niet kon toestaan.

Een paar maanden later herhaalden de zusters hun verzoek. Een van hen was ernstig ziek geworden en men wilde graag bij het Mariabeeldje bidden voor haar genezing. Deze keer gaf de aartsbisschop toe. Het beeldje werd, keurig verpakt in een kistje, afgeleverd aan de Minrebroederstraat. Toen het eenmaal in huis was, kreeg het een ereplaats in de eetzaal van de zusters en de bisschop liet de zaak oogluikend op haar beloop. Aan de Minrebroederstraat werd de spleet in het beeldje onzichtbaar gerepareerd door de beeldhouwer Friedrich Wilhelm Mengelberg, waarna de edelsmid Jan Hendrik Brom het in neogotische zin 'verrestaureerde' door Maria een scepter in de hand te geven en een heel nieuw kind op haar schoot.

Al spoedig deden er verhalen de ronde over gebedsverhoringen en wonderlijke gebeurtenissen, waarop de zusters nog meer vrome reclame maakten door hun geleende Maria de eretitel te geven van 'Hulp in Nood'. Teruggave aan het museum kwam niet meer ter sprake en zo kon de overste, zuster Patricia, het beeldje meenemen toen de Zusters van Liefde in 1873 verhuisden naar het nieuw gebouwde Andreasgasthuis aan de Springweg.⁴

Om de overbrenging met enige plechtigheid te laten plaatsvinden, begeleidden de zusters het beeldje met brandende kaarsen in de hand vanaf de buitendeur naar hun neogotische kapel, waar het een plaatsje kreeg aan de 'epistelzijde' rechts van het koor. Boven de deur van de sacristie was een neogotisch troonkastje met vleugeldeurtjes

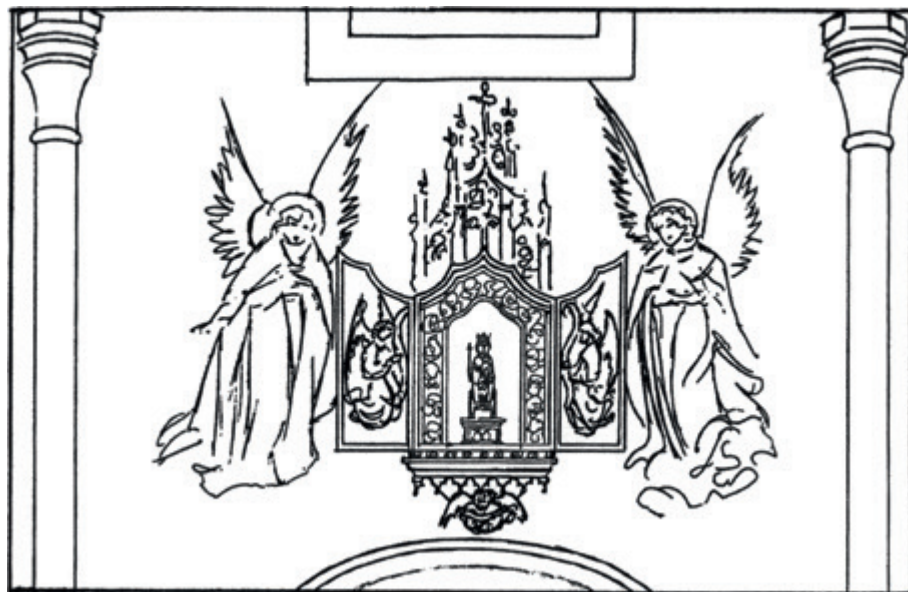
aangebracht, waarin Maria werd geflankeerd door twee engelen. Al snel werd dit het devotieel middelpunt van het huis en de zusters konden zich hun leven niet meer voorstellen zonder 'het kapelletje', zoals ze de opstelling noemden.⁵

De herinnering bleef

Tijdens de zeventigjarige Utrechtse ballingschap van Maria van Eiteren bleef in IJsselstein de herinnering aan haar leven. Pastoors ter plaatse hadden de lotgevallen van het miraculeuze beeldje naar beste weten opgetekend, en oudere parochianen wisten nog hoe zij in de oude Sint-Nicolaaskerk aan de Havenstraat een ereplaats had gehad. De legendarische verhalen rond haar geschiedenis werden regelmatig verteld. Hoe het beeldje in de 14e eeuw was gevonden door slootgravers die het aan de pastoor van IJsselstein hadden gegeven, maar hoe het van daar telkens weer op onverklaarbare wijze was teruggekeerd naar Eiteren, twee kilometer ten noorden van IJsselstein.⁶

- > Troonkastje met het beeldje in de kapel van het Andreasgasthuis aan de Springweg, getekend naar een historische foto. [MARTIJN VERGOUW, UIT: 'EYTEREN BIJ IJSELSTEIN' \(1993\)](#)
- ✓ Contouren van de kapel van Eiteren in IJsselstein, op de plek waar ooit het beeldje werd gevonden. [ARJAN DEN BOER](#)

Hoe het daar tenslotte een kapel had gekregen, die spoedig van alle kanten toeloop kreeg, en een jaarlijkse processie op 24 juni, Sint-Jansdag. En hoe tijdens de woelingen van de opstand tegen Spanje en de Beeldenstorm in IJsselstein een voorname dame het beeldje in de voering van haar rok had genaaid om het te behoeden voor vernietiging. Waarna zij het nog een tijdje in haar huis had gehouden, totdat het onder het pastoraat van Cornelis van Hout (1634-1658) naar de IJsselsteinse schuilkerk werd gebracht om daar voortaan te blijven. De kapel in Eiteren was inmiddels afgebroken. Berichten over bedevaartgangers naar de plek waar vroeger de kapel had gestaan, lopen door vanaf de 17e eeuw tot in het begin van de 20e eeuw. Dat geldt ook voor de protestantse protesten ertegen. Zo vroeg

in 1622 de classis Gorkum 'de bedevaarden tot Eyteren bij Ysselstein te weeren', en schreef de kerkhistoricus Hugo van Heussen in 1719: 'Al is de kapel al afgebroken in het jaar 1579, zoo is er nog tegenwoordig om de geheugenisse der oude mirakelen, een groote toevloed van geloovigen naar gemelde plaats.'⁷

De bedevaart naar Eiteren is een sprekend voorbeeld van hoe de katholieken in de Republiek, die formeel hun godsdienst niet mochten uitoefenen, door de jaren heen hun eigen herinneringscultuur behielden. Ze bleven bijvoorbeeld oude processieroutes onopvallend in hun eentje of met een paar mensen lopen, soms 's nachts. Heiloo bij Alkmaar is een ander voorbeeld van een middeleeuwse Maria-bedeplaats waaraan de herinnering ook na de Reformatie levend bleef tot aan het herstel begin 20e eeuw.

Verbranden en vervangen

In de kerk aan de Havenstraat stond het beeldje aan de eerste pijler links, de 'evangeliezijde', op een soort troontje en met een wijde mantel om haar heerlijk geschonden lendenen. Zelfs het hoofd van de Madonna was aan eind van de jaren 1850 in tweeën gespleten, waarvoor men geen betere oplossing wist dan het gezicht met een stukje schapenleer te bedekken en daar oren, ogen en mond op te schilderen. Pastoor Adrianus Joannes van Bommel (1861-1869) vond dat het beeldje beter kon worden verbrand en door een nieuw exemplaar vervangen. Net op tijd kwam toen van Van Heukelum op bezoek. Die herkende het beeldje direct als een werk uit de 12e eeuw. Het kostte hem uiteindelijk weinig moeite het beeldje in bruikleen te krijgen. Van een protest van de zijde van de parochianen is niets te vinden, maar die zullen ook niet zijn geraadpleegd. De eerste die het beeldje formeel terugvroeg was pastoor Joannes van der Vegte, maar tevergeefs: de zusters weigerden en scheepten hem af met

▲ Gerard van Heukelum als redder van het beeldje. Detail raam in de Sint-Nicolaasbasiliek. [ARJAN DEN BOER](#)

▼ De Ommedracht in 1946, de eerste na onderbreking tijdens de oorlogsjaren. [HISTORISCHE KRING IJSSELSTEIN](#)

een foto.⁸ Het kerkbestuur onder zijn opvolger, Cornelis Brom, herhaalde het verzoek en ving opnieuw bot. De moeder-overste van de Zusters van Liefde vroeg om bewijzen van het IJsselsteinse eigendomsrecht en Van Heukelum, intussen pastoor in Jutphaas, verschaftte die in november 1908 en noemde de toenmalige kapelaan in IJsselstein, Egbert Geerdink (1835-1916), als getuige van de mondelinge afspraak. Enkele weken voor zijn dood in 1910 dicteerde Van Heukelum aan zijn opvolger als conservator van het Aartsbisschoppelijk Museum, Antoon Rientjes, een verklaring 'dat het beeldje der Moeder Gods, genaamd Onze Lieve Vrouw van Eyteren, staande in het Andreas gesticht, toebehoort aan het R.K. Kerkbestuur te IJsselstein, dat dit beeldje aan het Aartsbisschoppelijk Museum in bruikleen is gegeven onder voorwaarde, dat het te allen tijde weer opgevraagd kan worden door genoemd kerkbestuur.' Deze notitie heeft men in IJsselstein nooit onder ogen gekregen en bleef dus een slag in de lucht.

Bloem op de mestvaalt

Pas in 1933 werd een nieuwe poging gewaagd. De bouwpastoor van de Gertrudiskerk in de Utrechtse Rivierenwijk en fervent amateur-historicus Lambertus van der Heijden bracht tijdens een bezoek aan zijn IJsselsteinse collega Wilhelmus

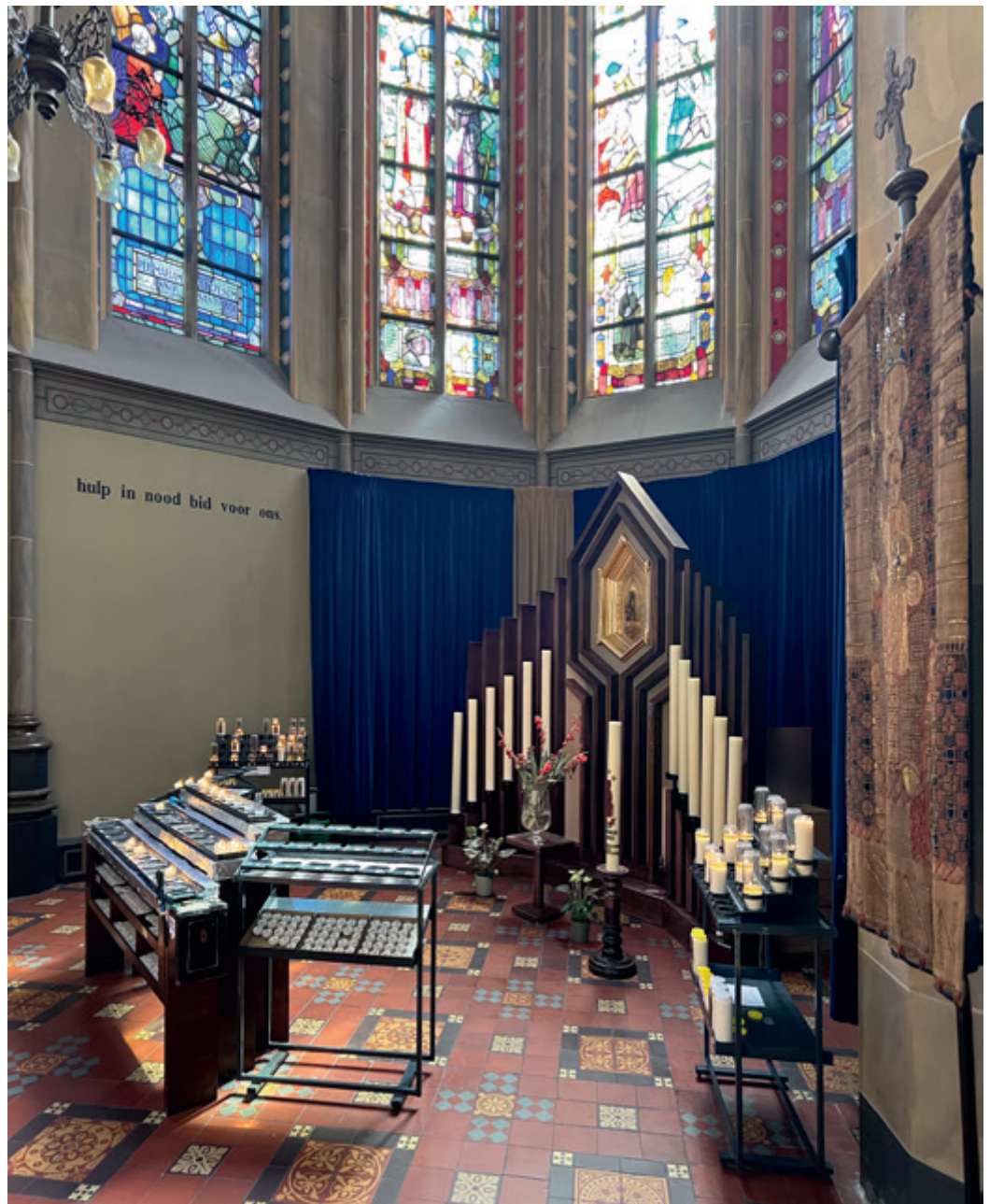
Hendrikus de Grijs (1874-1945) het onderwerp ter sprake en wees hem op de rechten van zijn kerkbestuur. De Grijs kwam in actie en schreef een brandbrief aan de zusters van het Andreasklooster. Hij liet voor hen een kopie vervaardigen door Hans Mengelberg (1885-1945) om het origineel met meer klem te kunnen teruggeisen. Aartsbisschop Joannes Henricus Gerardus Jansen bevestigde de IJsselsteinse claim, waarna De Grijs opnieuw in de pen klom en de zusters in klare taal liet weten dat het beeldje 'slechts in IJsselstein op zijn ware plaats is'. Hij eiste het niet op stel en sprong terug. In de neogotische Sint-Nicolaaskerk (uit 1887 door Alfred Tepe) zou eerst een speciale kapel worden ingericht, waarna het de bedoeling was om Onze Lieve Vrouw van Eiteren 'met grote plechtigheid' binnen te halen in IJsselstein. Het moest ook een katholieke publiciteitsstunt worden. De pastoor verwachtte dat een herstel van de oude devotie ten goede zou komen aan het godsdienstige en morele gehalte van zijn parochie. Dat laatste moest nog blijken, want IJsselstein kende in de crisistijd van de jaren dertig heel wat sociale problemen zoals slechte behuizing, hoge werkeloosheidscijfers, veel kleine criminaliteit en een geducht alcoholmisbruik. Daar tegenover stond een keihard personeelsbeleid van de twee grootste werkgevers, de houtfabrikant Van Rooyen en de meubel-

maker Schilte, allebei zeer katholiek. IJsselstein had jarenlang de reputatie 'het Oss van het Noorden' te zijn, wat ook zijn weerslag had op het kerkelijk leven. Nog in 1958 zou de nieuwe kapelaan Laurens Bottenberg door pastoor Leo Sanders welkom worden geheten met de woorden: 'Je bent op de mestvaalt van het bisdom terechtgekomen.' Waarop de nieuwkomer antwoordde: 'Op een mestvaalt bloeien soms de mooiste bloemen.'⁹ Voor pastoor-deken De Grijs was de herleeft Mariadevotie zo'n bloem, vandaar dat hij er zo sterk voor ijverde. Hij heeft alles op alles gezet Maria van Eiteren terug te krijgen en haar een waardige ontvangst te bereiden. Hij liet in de kerk haar kapel in gereedheid brengen, organiseerde een spectaculaire intocht en bedacht de Ommedracht als een jaarlijks terugkerend evenement. De plaatselijke hoofdonderwijzer dichtte een Maria van Eiteren-lied bij elkaar, dat door het parochiële koor werd ingestudeerd en het tot op de dag van vandaag gehouden heeft.

Feestelijke stoet

Om zijn parochianen en stadgenoten alvast in de processiestand te krijgen, organiseerde De Grijs op 24 juni 1934 een 'Maria-optocht' (hij vermeed het woord processie) en later dat jaar een sacramentsprocessie, zonder dat daartegen van protestantse zijde een woord van protest klonk. De Zusters van Liefde in Utrecht kregen de iets grotere kopie door Hans Mengelberg¹⁰ en zo kon op 24 juni 1936 eindelijk de overdracht plaatsvinden. Aan de Springweg werd het beeldje officieel ter hand gesteld aan vicaris-generaal Dirk Huurdeman, die het op zijn beurt overdroeg aan pastoor De Grijs. Daarna werd het in de speciaal door Atelier Cuypers in Roermond vervaardigde, nog altijd gebruikte, vergulde zeshoekige schrijn geplaatst en reed een kleine stoet versierde auto's naar IJsselstein. Aan de gemeentegrens werd de Madonna officieel verwelkomd door burgemeester Johannes Jacobus Abbink Spaik. Vanaf de Touwlaan escorteerde een feestelijke stoet het beeldje, op een baar gemonteerd en gedragen door vier pages, naar de parochiekerk. De belangstelling in het stadje was groot en ook landelijk kreeg de intocht aandacht. Voortaan werd de Ommedracht, met een belangrijke historiserende component, een jaarlijks terugkerende plechtigheid op de vierde zondag van juni, slechts onderbroken door de Tweede Wereldoorlog. In Eiteren, waar het beeldje ooit werd gevonden, zijn de contouren van de middeleeuwse kapel opgemetseld. Daarbinnen hebben omwonenden een sier- en kruidentuin aangelegd die ze met zorg onderhouden. De traditie van de middeleeuwse verering leeft in en rond IJsselstein volop, welhaast een unicum boven de grote rivieren.¹¹

Het beeldje in de huidige kapel in de Sint-Nicolaasbasiliek in IJsselstein. **ARIJAN DEN BOER**

Noten

- 1 Winnie Verbeek, *Van geloof naar erfgoed. Betekenisveranderingen van christelijk-religieuze objecten in een museale omgeving* (proefschrift Universiteit van Amsterdam 2022).
- 2 Elmer Peters, *Naar de middeleeuwen. Het Aartsbisshoppelijk Museum in Utrecht vanaf het begin tot 1882* (Utrecht 2012) p. 82-86.
- 3 Voor een recent overzicht: Theo Clemens, 'IJsselstein. O.L. Vrouw van Eiteren' in: P.J. Margry en Ch. Caspers (red.), *Bedevaartplaatsen in Nederland. Deel 1; Noord- en Midden-Nederland* (Amsterdam/Hilversum 1997) p. 820-829.
- 4 Ton H.M. van Schaik, 'Andreas aan de gevel. Ziekenhuis, zusterklooster en appartementencomplex aan de Springweg', *Tijdschrift Oud-Utrecht* augustus 2022 p. 4-8.
- 5 L.J. van der Heijden, *Geschiedenis van het miraculeuse beeldje van Onze Lieve Vrouw van Eiteren* (zonder plaats, tweede druk 1956) p. 15-16. Daarin ook voorbeelden van gebedsverhoringen tijdens de periode bij de Zusters van Liefde.
- 6 Het terugkeermotief is een rode draad in de geschiedenis van het beeldje, vanaf de eerste middeleeuwse vondst, via de plaatsing vanuit een particulier huis in de 17e-eeuwse schuilkerk, tot het definitieve herstel van de devotie te IJsselstein in 1936. Voor de vroegste verering zie J.F.A. Kronenburg, *Maria 's Heerlijkheid in Nederland* deel 6 (Amsterdam 1909) p. 153-161.
- 7 Beide geciteerd in Van der Heijden, *Geschiedenis van het miraculeuse beeldje* p. 12-14.
- 8 Het getouwtrek om het beeldje uitvoerig bij Martijn Vergouw en Peter Siccama, *Eyteren bij IJsselstein* (IJsselstein 1993) p. 73-80. De verklaring van Van Heukelum op p. 76 en gegevens over de restauratie op p. 91-96.
- 9 Mondelinge mededeling van L. Bottenberg aan de auteur, Utrecht 1985.
- 10 Over de latere lotgevallen van de kopie van het beeldje kan geen van de zusters in Tilburg zich iets herinneren. Ook in het archief van de Zusters van Liefde (Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven Sint Agatha, nummer 3835 B en C) zijn geen verwijzingen te vinden. Het lijkt erop dat de kopie de ontruiming van het Andreasgasthuis in 1980 niet heeft overleefd.
- 11 Onder de zoekterm 'O.L. Vrouw van Eiteren' op Google is onder meer een video te vinden van de Ommedracht in 2018.

1100 jaar Radboud en Sint-Maarten

Grondlegger voor de middeleeuwse Sint-Maartensverering en daarmee ook voor de 21e-eeuwse Sint-Maartensviering was Radboud, bisschop van Utrecht van 899 tot 917. Nadat Willibrord in 695 een kerk aan Sint Maarten wijdde, was het Radboud die inhoud gaf aan de verering van de schutspatroon. Hij schreef - in het Latijn - het *Wonderverhaal van Sint-Maarten* en componeerde (gregoriaanse) Sint-Maartensgezangen. Het wonder betrof weliswaar de bescherming die de relikven van Sint-Maarten in de Franse stad Tours boden tegen een Vikingaanval, maar het verhaal diende ter navolging voor Radbouds eigen stad en bisdom Utrecht.

Het mooi verzorgde boek *Het wonder van Sint-Maarten* belicht allereerst de levens van de heilige en van Radboud, biedt een geannoteerde vertaling van het Wonderverhaal en analyseert de burgerschapslessen die destijds daaruit getrokken konden worden. Het tweede deel plaatst Radbouds streven in een bredere context van 10e-eeuws stadsherstel en gaat in op de eigenheid van zijn composities. In het laatste deel onderzoeken de auteurs de nieuwe, 21e-eeuwse Sint-Maartentradities.

Els Rose (redactie), *Het wonder van Sint-Maarten. Utrecht een gelukkige stad*. Amsterdam University Press, Amsterdam 2022. ISBN 979-94-6372-276-6. 238 blz., € 24,99.

500 jaar Vollenhoven

Wie wel eens over de Utrechtseweg rijdt, kent het grote witte landhuis bij De Bilt tegenover de afslag naar Amersfoort. Sommigen weten de naam en enkelen hebben huis en park bezocht tijdens een rondleiding, trouwpartij of andere festiviteit. Weinigen zullen beseffen dat Vollenhoven een rijke geschiedenis vertegenwoordigt die zeker 500 jaar teruggaat. Een mooi boek op kloek formaat maakt die historie nu toegankelijk.

Landgoed en landhuis hebben 16e-eeuwse wortels: een stuk grond in 1502 als 'Vollenhovenkamp' vermeld en een daarop gevestigde pachtboerderij van de abdij van Oostbroek, voor het eerst genoemd in 1580. In dat jaar ging het beheer over naar de Staten van Utrecht en vanaf 1637 kwam Vollenhoven in particulier bezit. Na hoofdstukken over de geologische en geografische ontwikkeling van het gebied, over de vorming van het terrein en over kloosterboerderijen in de 16e eeuw volgen elf hoofdstukken over de verschillende eigenaren en de veranderingen in hun periode. Na 100 jaar familie Van Marwijk Kooy (1922-2022) willen de nieuwe eigenaren in het landhuis appartementen voor 'vitale ouderen' realiseren.

Frieda Heijkoop en Sophie Heijkoop, *Vijfhonderd jaar Vollenhoven. De geschiedenis van landgoed Vollenhoven in De Bilt*. Eigen beheer, 2022. ISBN 978-90-9035938-0. 226 blz., € 32,50. Verkrijgbaar bij Broese en Kramer en Van Doorn of via vijfhonderdjaavollenhoven@gmail.com.

350 jaar Rampjaar

'Wat een ramp' als thema voor de Maand van de geschiedenis, een Dag van het Rampjaar (Utrecht: 7 oktober) en een zevendelige tv-serie: de 350e

verjaardag van het Rampjaar 1672 krijgt dit najaar volop aandacht. Nieuwe publicaties belichten vooral de regionale gevolgen van de bezetting, brandschattingen en plunderingen en van de inundatie die het westen van de Republiek moest beschermen tegen het verder oprukken van het Franse leger.

In *Een Ramp voor de Vechtstreek* schetst Daan Wolfert eerst achtergrond en verloop van de oorlog om vervolgens in detail te beschrijven hoe het de verschillende dorpen en steden in de Vechtstreek verging. De Waterlinie verdeelde het gebied in een vrij deel met daarin Weesp en Muiden en een bezet deel met onder andere de Utrechtse Vechtdorpen. Het Rampjaar, dat in feite zeventien maanden duurde, liet een spoor van dood en verwoestingen na, volgens de auteur met de boeren als grootste slachtoffer.

Bescheidener van opzet is het mooie boekje *Branden of betalen* (de keuze die veel dorpen, steden, maar ook kasteelheren en landeigenaren opgelegd kregen) dat beschrijft hoe de bewoners van Slot Zuylen en Kasteel Amerongen het Rampjaar beleefden. De familie Van Reede van Amerongen stond eerder centraal in het veelgeprezen *Rampjaar 1672, hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte* van Luc Panhuysen.

Daan Wolfert, *Een ramp voor de Vechtstreek 1672-1673*. Verloren, Hilversum 2022. ISBN 978-90-8704-99-80. 248 blz., € 25,-.

Lodewijk Gerretsen, Renger de Bruin en Willem te Slaa, *Branden of betalen. Kasteel Amerongen en Slot Zuylen in het rampjaar*. WBOOKS, Zwolle 2022. ISBN 978-94-625-84907. 64 blz., € 16,95.

200 jaar diergeneeskunde

Op het terrein van buitenplaats Gildestein (aan de huidige Biltstraat) ging in 1821 de Rijksveeartsenijschool van start met 24 'kweekelingen' en met Alexander Numan als hoogleraar praktische veeartsenijkunde (vanaf 1826 ook directeur). In 1925 werd de opleiding als Veeartsenijkundige Faculteit onderdeel van de Rijksuniversiteit Utrecht, in 1956 omgedoopt tot Faculteit der Diergeneeskunde. Tussen 1967 en 1988 verhuisden alle vakgroepen naar De Uithof.

In een speels, magazine-achtig boek krijgen verleden, heden en toekomst ieder hun deel. De historie wordt nogal droog en opsommerig verteld, maar komt tot leven in de vele fraaie foto's en in een rubriek over diergeneeskundige handelingen toen en nu. Interviews met medewerkers, studenten en dierenartsen geven een boeiend beeld van de veelzijdigheid van onderzoek, onderwijs en beroepspraktijk heden ten dage. Daarin - en in de korte toekomstverkenningen - komen ook actuele onderwerpen aan de orde zoals dierenwelzijn, verduurzaming van de veehouderij en ziekte-overdracht tussen dier en mens.

Jan Willem Hesselink e.a. (redactie), *Dierbaar. 200 jaar opleiding diergeneeskunde in Utrecht*. Faculteit Diergeneeskunde Universiteit Utrecht, 2022. ISBN 978-90-903-616-9. 208 blz., € 19,- incl. verzendkosten, bestellen via 200jaar-dgk@uu.nl.

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

LISMAN
EN **LISMAN**
BOUW & VASTGOED

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • secretariaat@lisman.eu • +31 (0) 30 69 5 66 44

ECHT UTRECHTS KINDERBOEK

20 verhalen over 20 plekken
door bekende Utrechtse kinderboekenschrijvers
Ter ere van 900 jaar Utrecht in 2022

€ 17⁹⁵

Koop
het boek en
steun kinderen
in Utrecht!

Van Oudegracht tot Spoorwegmuseum,
en van Galgenwaard tot Leidsche Rijn

Nummers nabestellen
of andere publicaties
van Oud-Utrecht
bestellen?

oud-utrecht.nl/webwinkel

8 719327 750704

